ئەك. شمىس (گېرمانىيە)

هۇنلار ئىلگىرى ياۋروپاغا يېيىلىپ كىرىشى

ئاتىلا داۋامىدە يېڭىلىش

تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەرجان ئۇيغۇر

图书在版编目(CIP)数据

阿提拉的传奇/艾克·施米茨著;吾买尔江·努日译.
喀什:喀什维吾尔文出版社,2004.4(2011.2重印)
ISBN 978—7—5373—1259—2

Ⅰ.阿… Ⅱ.①艾…②吾… Ⅲ.阿提拉(406～453)—
生平事迹—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K835.107.2

中国版本图书馆CIP数据核字(2004)第033362号

责任编辑:帕孜里江·木沙
责任校对:拜合提亚尔·阿布力米提

阿提拉的传奇

(匈奴人入侵欧洲)

艾克·施米茨 著
吾买尔江·努日 译

喀什维吾尔文出版社出版发行
(喀什市塔吾古孜路14号 邮编:844000)
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 1/32开本 3.625印张 4插页
2004年4月第1版 2011年2月第3次印刷
印数:3001——5000 定价:9.00元

如有质量问题,请与我社联系调换 电话:0998—2653927

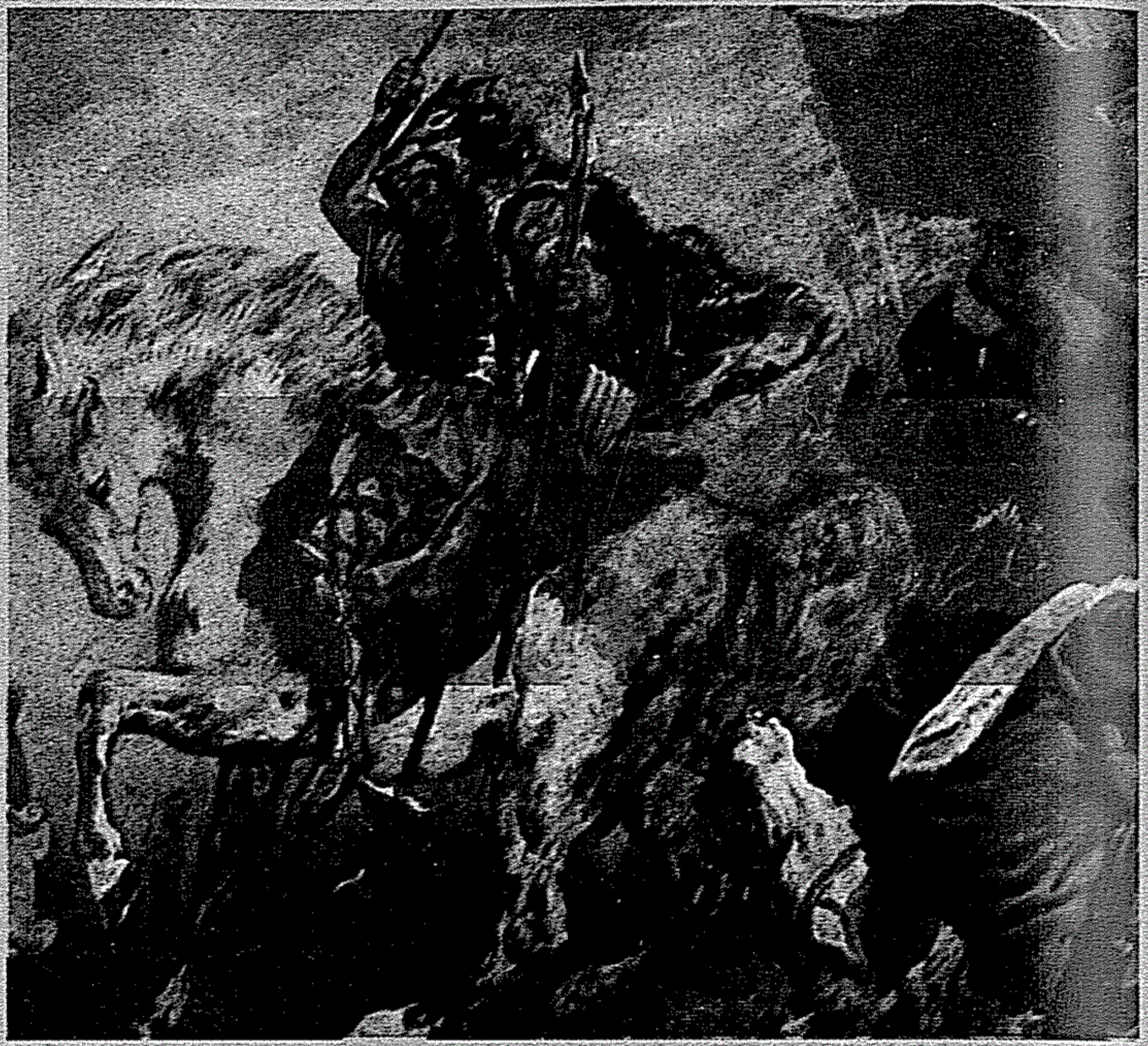

هۇنلارنىڭ رىۋايەت تۇسىنى ئالغان داھىيسى ئاتتىلا

ئاكۇپلىيە تام رەسىمدە تەسۋىرلەنگەن هۇنلارنىڭ كامالەتكە
يەتكەن ئاتقا مىنىش تېخنىكىسى

جەڭگە ماھىر جاسارەتلىك ھۇن (كىنوغىن سۈرەت)

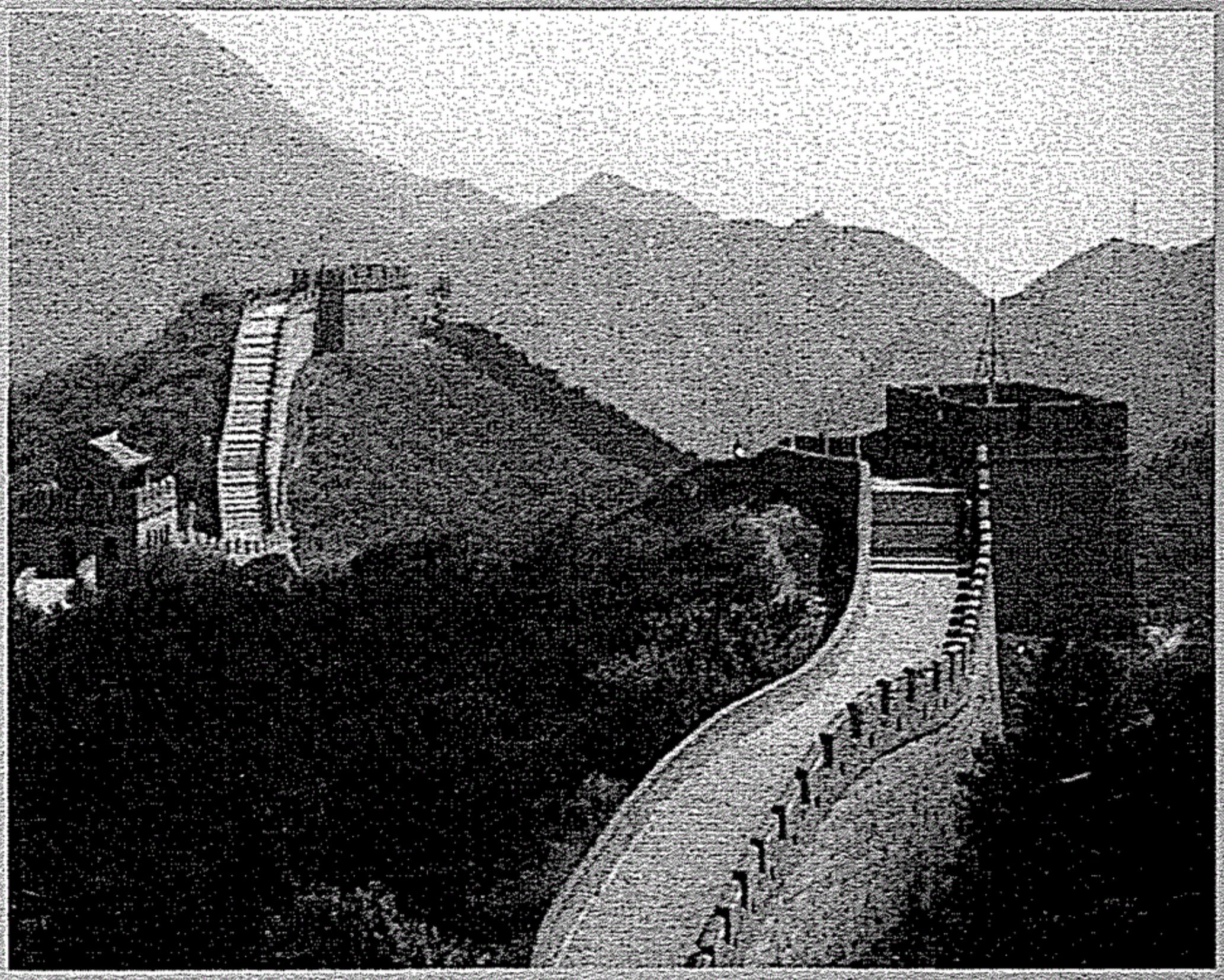

شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۇچۇن ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كاتتا قۇرۇلۇش ــ سەددىچىن پاسالىغان

ئۇيغۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى ھازىرمۇ ھۇنلار دەۋرىدىكىدەك كۆچمەن
چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تۇرالغۇسى

ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ قول
ھۈنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسى ناھايىتى يۇقىرى
بولۇپ، بۇ مۇڭغۇلىيەدىكى نويان ئۇرادىن تېپىل-
غان 2000 يىلدەك تارىخقا ئىگە گىلەم

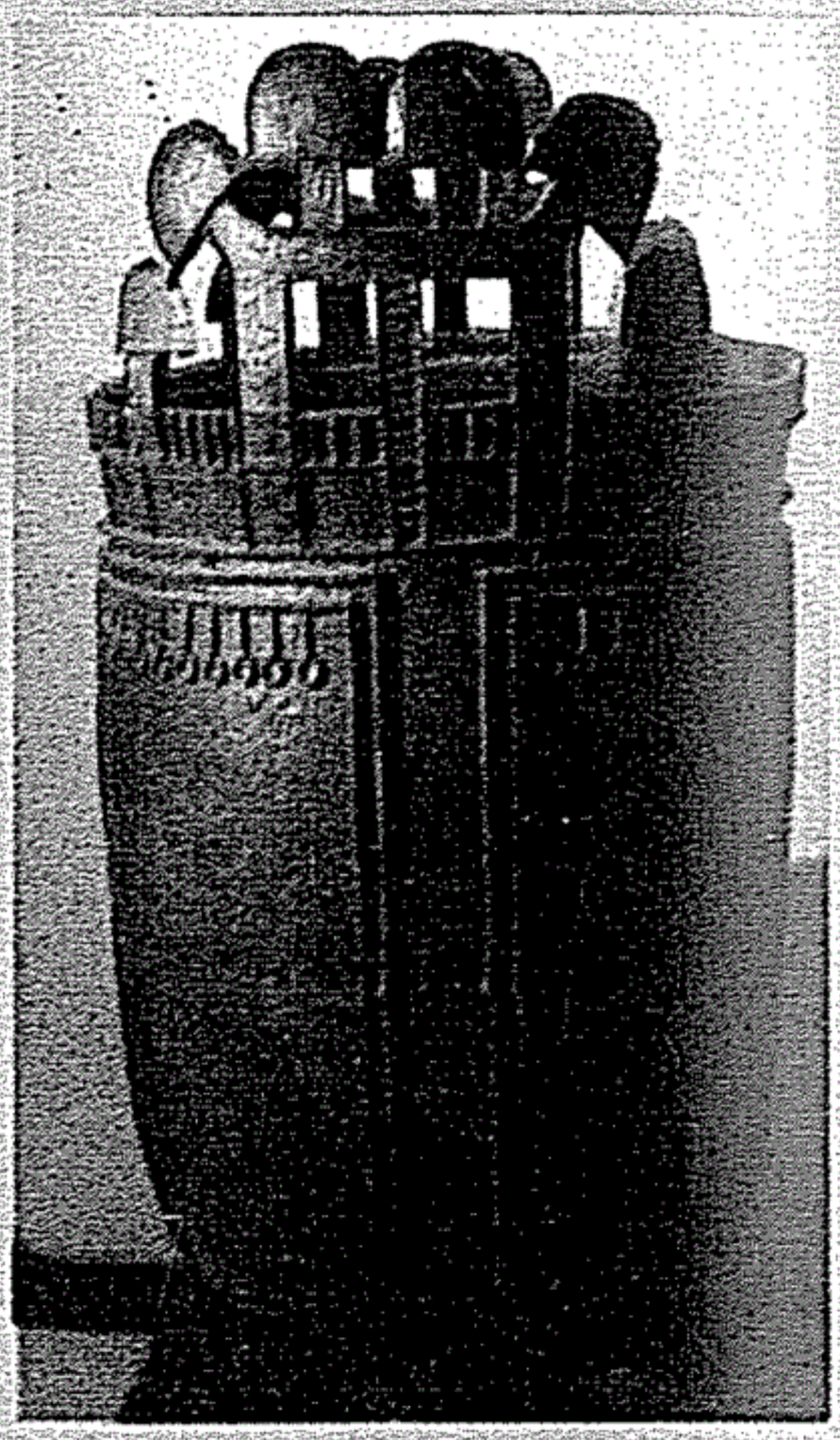

ھۈنلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر
مىس قازانلىرىدىن بىرى

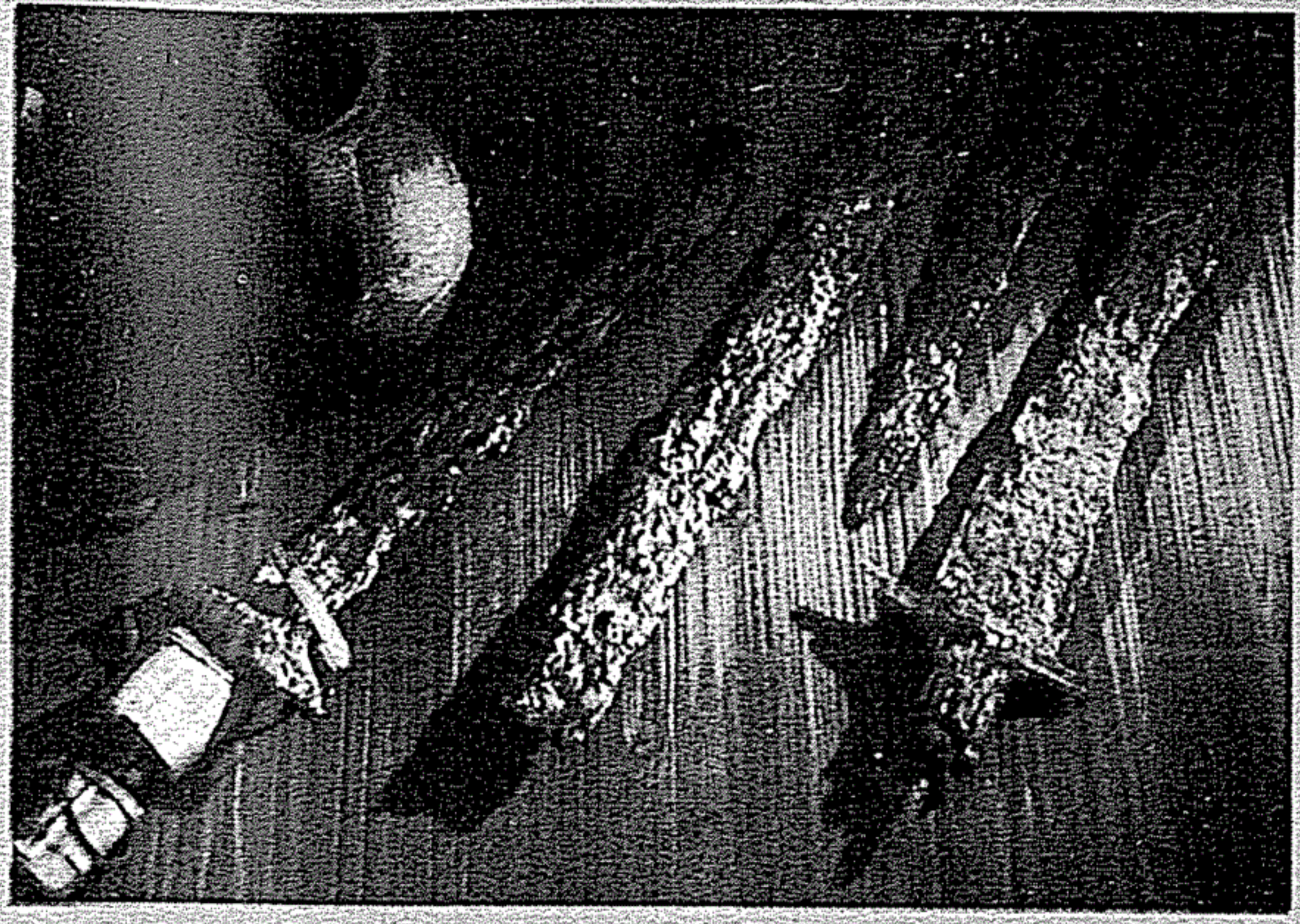

هۇنلارنىڭ ئۇزۇن قىلىچى

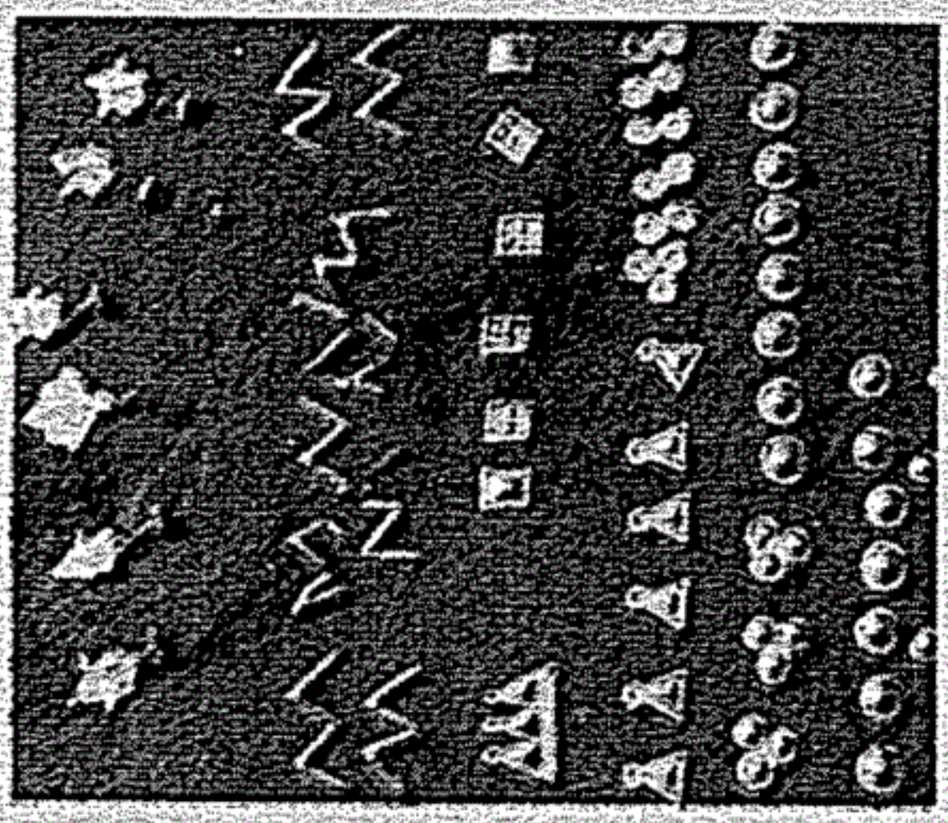

بۇگۈنكى ۋېنگىرىيەنىڭ بۇ زېمىنىدا هۇنلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر داھىيسى قارارگاھ تىككەن

ۋېنگىرىيەدىن تېپىلغان هۇنلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئالتۇن جابدۇقلار

ئاتتىلا ياش ۋاقتىدا ئىتالىيەنىڭ شىمالىدىكى داچا ۋە ئوردىدا رىملىقلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى بىلەن يۇنان ۋە رىم تارىخىنى ئۆگەنگەن

ئاتتىلا ياش ۋاقتىدا ئىتالىيەنىڭ شىمالىدىكى داچا ۋە ئوردىدا رىملىقلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى بىلەن يۇنان ۋە رىم تارىخىنى ئۆگەنگەن

ئارخېئولوگلار مۇڭغۇلىيەدىن فرانسىيەنىڭ غەربىگىچە تارقالغان هۇنلار دەۋرىدىكى قەبرىلەردىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ نورمال چوڭايغان بولماستىن، ئاتالمىش

گاللیه‌ده قوشۇن چېكندۇروپ، ئېك
كىنچى يىلى ئاتتىلا ئىتالىيه‌نىڭ شىمالىنى
له‌شكه‌رتارتقان. بایاشات ئاكۇيلىيه تالان-
تاراج قىلىنىپ قۇرۇقدالغان، هه‌تتا شه‌هه‌ر
سېپىلىنىڭ ئۇلىمۇ بۇزۇۋېتىلگه‌ن

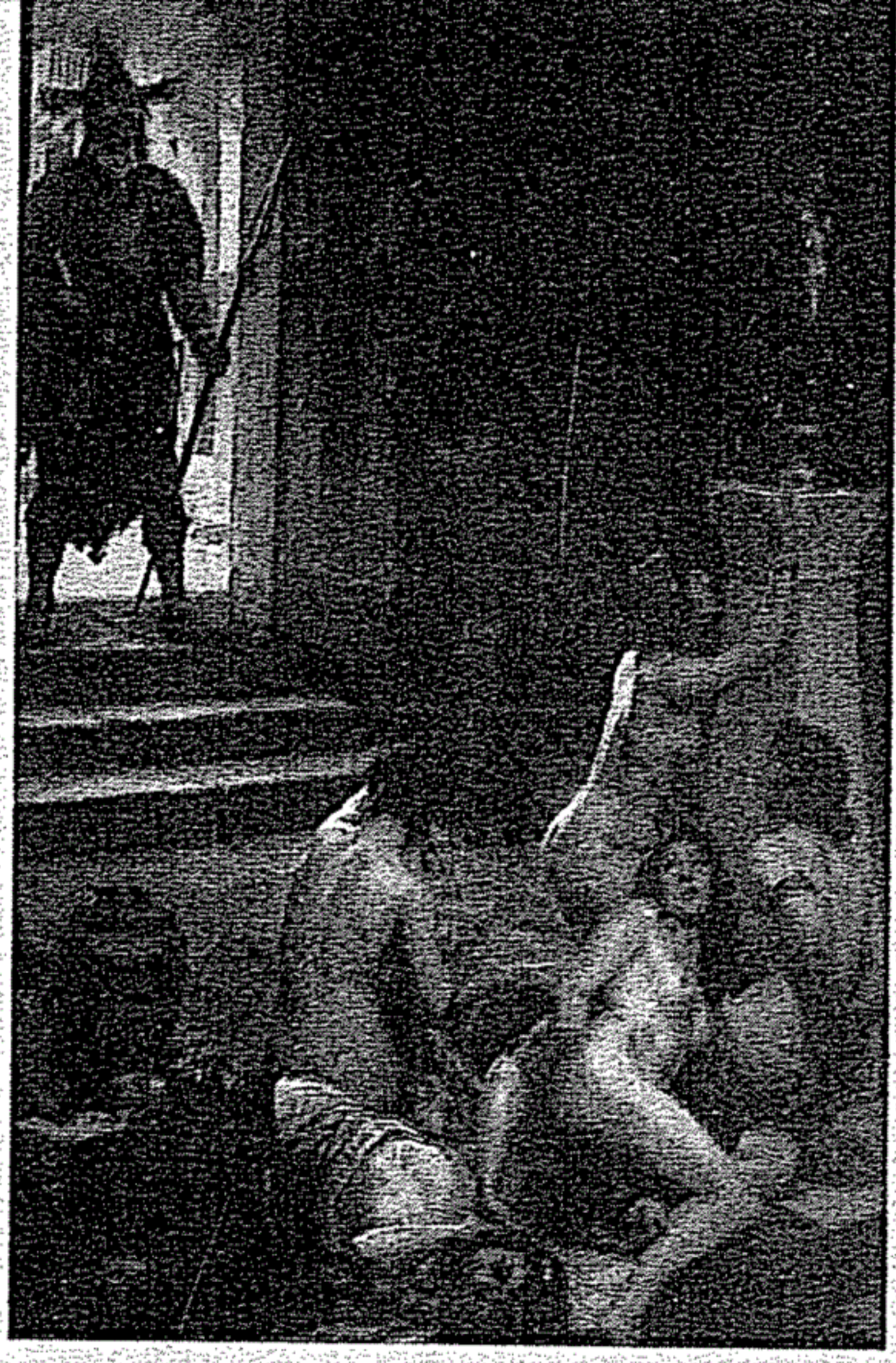

ئاتتىلانىڭ ئىشقىۋازلىقى ته‌سۋىرله‌نگه‌ن
ره‌سىم (پائۇل ئامىن سىزغان)

كارت مونا‌ستىرنىڭ تېمىغا ئاتتىلانىڭ
مه‌رمه‌رگه ئويۇلغان قاپارتما باش سۈرىتى
چۈشۈرۈلگه‌ن بولۇپ، «ئاتتىلا، ته‌ڭرىنىڭ
جازاسىدۇر» دېگه‌ن بىر جۈمله سۆز ئويۇلغان

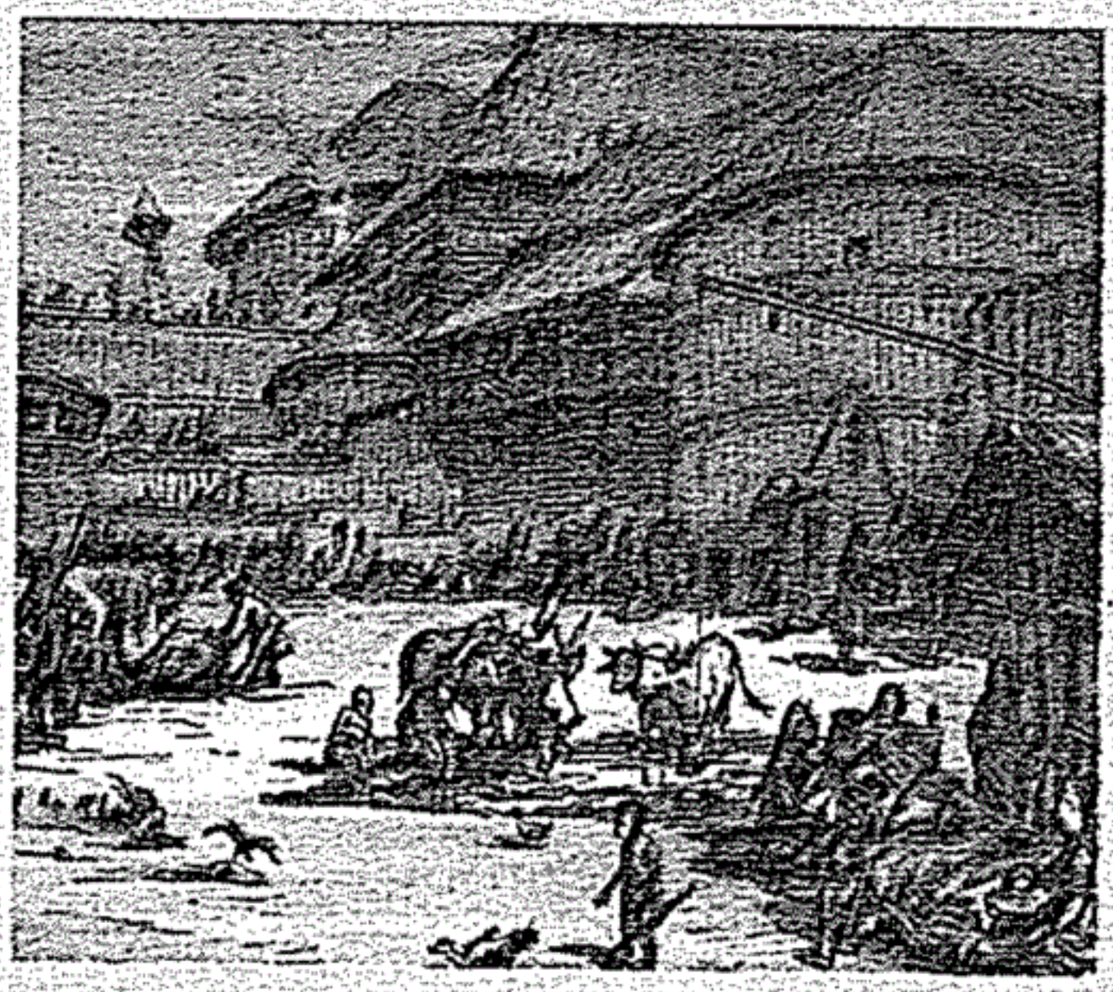

پرىسكوسنىڭ ته‌سۋىرلىشىچه، ئاتتىلا
ياغاچ رېشاتكا بىله‌ن قاشالانغان قورۇقتا
تۇرىدىكه‌ن (19 ـ ئه‌سىردىكى بىر ده‌رسـ
لىككه كىرگۈزۈلگه‌ن قىستۇرما ره‌سىم)

غه‌ربىي رىمنىڭ شاه ئانىسى پراسدىيه‌نىڭ
راۋۇنادىكى قه‌بىرىسى (مىلادىيه‌5 ـ ئه‌سىر)

بۇگۈنكى شامپانىيە رايونىدا ئاتتىلا قارارگاھ
تىككەن يۇمىلاق تامنى ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ

كۆزنى چاقنىتىدىغان موسائىكىلار ئەينى
چاغدا ئاكۇيلىپىيەنىڭ بايلىقىنى ئىسپاتلايدۇ

دۇنيادا ئاتتىلانىڭ كىشىنى ئىشەندۈرگۈدەك رەسمى يوق. ئاتتىلا دەۋرىدە قۇيۇلغان بۇ تىللادىكى رەسمىدە ئاتتىلا ياۋروپالىقلارغا ئوخشىتىپ قويۇلغان

رېۋايەت قىلىنىشچە، ئاتتىلانى پاپالىئونىڭ بەدىنىدىن تارقالغان نۇر بويسۇندۇرغانمىش، شۇنىڭ بىلەن ئاتتىلا غەيرىي دىنىنى تاشلىغانمىش (ۋېنا سەنئەت ـ تارىخ مۇزېيدىكى قاپارتما ئويمىدىن تارتىلغان سۈرەت)

تىئودوسىئوس II نىڭ باش رەسمى چوشۇرۇلگەن تىللا

توي كېچىسى ياساۋۇللار ئاتتىلانىڭ ئۆلۈپ قالغانلىقىنى بايقىغان. زادى نېمە ئىشقىلسالمىغان

فىرانسىيەدىكى كۇرتسۇل شەھەرچىسىـ

مۇندەرىجە

ياۋروپالىقلارنى سۆر - توقاي قىلىش 1
ئەڭ بىمەنە ئەپسانە 7
سىرلىق قوراللار 14
ئاتنىڭ بېلىگە خام گۆش قىستۇرۇش 22
ئۇزاققا سوزۇلغان بۇيۇك مىللىي كۆچۈش..... 26
قەھرىمانىنىڭ دۇنياغا كېلىشى 32
ئىسىق قانغا ئالتۇن تېگىشىش..... 35
ئىككى تەڭرىقۇتنىڭ تەڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ... 41
ھوقۇقنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلەش 44
دۇنيانى سىراسىمگە سالغان ئادەم 48
ھوقۇقنىڭ ئاخىرقى چېكى..... 53
كاتالونىيان ئۇرۇشى 58
ھالاكەتكە يۈزلىنىش 64
ئۆلۈم ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇش 67
قورقۇنچلۇق قۇربانلىق 71
ھۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ زاۋال تېپىشى..... 77
ئاتتىلا بىلەن غىزالىنىش 82
ھۇنلارنىڭ ياۋروپادىكى ئاجايىپ - غارايىپ تارىخى 88

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

ئۆزىنىڭ ياۋروپا زېمىنىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار ھەربىي يۈرۈشلىرى ئارقىلىق ياۋروپالىقلار نەزىرىدە «تەڭرىنىڭ قامچىسى» دەپ نام ئالغان بۇيۇك ھۇن تەڭرىقۇتى ئاتتىلا ھەققىدىكى تارىخىي ۋە رىۋايەتلەرنى تۇس ئالغان بايان-لار خېلىدىن بېرى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەل-گەچكە ، كۆپلىگەن تارىخشۇناسلار ، تەتقىقاتچىلار بۇ ھەقتە ئىزدىنىشنى ۋە پىكىر يۈرگۈزۈشنى نەزەردىن ساقىت قىل-مىغان . قولىڭىزدىكى «ئاتتىلا ھەققىدە رىۋايەت» ناملىق بۇ كىتاب ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر .

موڭغۇلىيە ياپلاقلىرىدىن ئىلگىرى غەربكە كۆچكەن ھونلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاق ھۇن (ئېفتالىت) تەڭرىقۇتلۇ-قىنى قۇرغاندىن باشقا ، داۋاملىق غەربكە قاراپ ماڭغان زور بىر تۈركۈم ھونلار ياۋروپاغىچە بولغان ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ ، نۇرغۇن ئەل - خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇ-رۇپ ، ياۋروپانى لەرزىگە كەلتۈرگەن ، بولۇپمۇ ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن ھونلارغا ئاتتىلا باشچىلىق قىلغان مەزگىل پۈتكۈل ياۋروپا «ھۇن - ئاتتىلا» دېگەن نامدىن ساراسىمىگە چۈشكەن چاغلار ئىدى . شۇڭا ، ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىدا ياۋايى ۋە ۋەھشىيلىك «ھۇن - ئاتتىلا» نىڭ نام - سۈپىتى

بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتىدۇ .

ئاتتىلا تەخمىنەن مىلادىيە 406- يىللىرى ئەتراپىدا تۇغۇلۇپ ، 453- يىلى ۋاپات بولغان . مىلادىيە 434- يىلى- دىن 453- يىلىغىچە ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ تەڭرىقۇتى بول- غان . 434- يىلى ئاكىسى بلېدا بىلەن بىرگە تاغىسى رۇئانىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئورتاق ھۆكۈمرانلىق قىلغان . 445- يىلى ئاكىسى بلېدانى ئۆلتۈرۈپ ، ئۆزى يالغۇز سەلتەنەت يۈرگۈزگەن . 443- يىلى جەڭگىۋار ھۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ قۇستەنتەنىيە① گە ھۇجۇم قىلىپ ، شەرقىي رىم پادىشاھى تىئودوسىئوس II نى يەر كېسىپ بېرىپ ئولپان تۆلەشكە مەجبۇرلىغان . ئارقىدىن غەربىي رىمغا بېسىپ كىرگەن . 500 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ رېينىن دەرياسىنىڭ بولغان زېمىنلارنى ئىگىلەپ ، بارغانلا يېرىدە تالان-تاراج قىلىپ قالماقچى ۋەيران قىلىش سىياسىتى يۈرگۈزۈپ ، چىرىكلىشىپ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن رىم ئىمپېرىيەسىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن . شۇڭا ، ئۇنى كىيىنكىلەر «تەڭرىنىڭ قامچىسى» ، «تەڭرىنىڭ جازاسى» ۋە «تەڭرىنىڭ ئاپىتى» دەپ ئاتاشقان . 451 - يىلى رېينىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، شالون (فرانسىيەنىڭ شەرقىي شىمالى)دا غەربىي رىم قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرى ئائېتىد- ئىئۇس بىلەن غەربىي گوتلارنىڭ شاھى تىئودورىھ I نىڭ

① قۇستەنتەنىيە — بوسپور بوغۇزىغا جايلاشقان . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 658- يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ ، مىلادىيە 330- يىلىغىچە ۋىزانتىيە دەپ ئاتالغان . رىم ئىمپېرىيەسى پارچىلانغاندا مىلادىيە 395 - يىلىدىن 1453 - يىلىغىچە شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى قىلىنىپ ، يېڭى رىم دەپ ئاتالغان . ئىمپېراتور كونستانتىن شەھەر ئىسمىنى كونستانتىنوپولغا ئۆزگەرتكەن . كونستانتىنوپولنى ئەرەب - پارسلار قۇس- تەنتەنىيە دەپ ئاتىغاچقا ، ئۇيغۇرلارغىمۇ شۇنداق ئۆزلەشكەن . 1453- يىلى ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى قىلىنغاندا ، شەھەر ئىسمى ئىستانبۇلغا ئۆزگەرتىلگەن .

بىرلەشمە قوشۇنىغا يېڭىلىپ قالغان . كېيىن غەربىي رىم-
مىنىڭ پادىشاھى ۋالىنتيان Ⅲ نىڭ دەۋرىدە ئالپىس تېغىدىن
ئۆتۈپ ئىتالىيەنىڭ شىمالىنى تارتىۋېلىپ ، ئاكۇيلېيىيە (ئا-
دىرياتىك دېڭىزى)نى ئۇچ ئاي ئىگىلىۋالغان . رىۋايەت قە-
لىنىشىچە ، پاپالىئو I نىڭ ئىلتىجاسى بىلەن رىم شەھە-
رىنى تالان - تاراج قىلماسلىققا ماقۇل بولغان . توي كېچە-
سى (يەنە بىر رىۋايەتتە ھەربىي يۈرۈشتە) تۇيۇقسىز ئۆلۈپ
كەتكەن . تارىختا ئاتتىلا قۇرغان ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيەسى-
نىڭ ئەمەلىيەتتە زېمىن چېگرىسى بولمىغان ئىمپېرىيە
ئىكەنلىكىنى ھەممەيلەن ئېتىراپ قىلىدۇ . دېمەك ، ئاتتىلا
ياشچىلىقىدىكى ياۋروپا ھۇنلىرى ئاسىيادىن ياۋروپاغا ئاسى-
ياچە شەرق يايلاق مەدەنىيىتىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر-
گە ، ئەسلىي ئۆرپ - ئادەتنى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزى-
گەرتمىگەن . ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ئىزلىرى ھەققەتەن ئاز
بولغاچقا ، كېيىنكىلەر ھۇنلار ھەققىدە ئىنچىكىلەپ تەتقىقات
ئېلىپ بارالمايۋاتىدۇ . بەختكە يارىشا خەنزۇچە مەنبەلەردە
ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن خاتىرىلەنگەن بىر قانچە ھۇنچە سۆز
ۋە ۋېنگرىيەلىكلەرنىڭ ئانا تىلىدا ساقلانغان سۆزلەر ھۇن-
لارنىڭ تۇركىي تىللىق خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەر-
دى . گەرچە ھازىرغىچە «ھۇن يېزىقى » دېگەن ئېيتىنىڭ
يېزىق بايقالمىغان بولسىمۇ ، ھۇنلارنىڭ مەيلى موڭغۇلىيە
ياياقلىرىدا بولسۇن ياكى ياۋروپادا بولسۇن ، «دۆلەت خە-
تى» يازغاندا يېزىق ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق . شۇڭا ، ھۇن-
لارنى ياۋروپاغا مەدەنىيەت ئېلىپ كىرگەن قەدىمكى مەدە-
نىي تۇركىي خەلق دېيىشكە ھەقلىقمىز .

هۇنلارنىڭ ، بولۇپمۇ ئاتتىلانىڭ ياۋروپادا پەيدا قىلغان زىلزىلىسى ئاتتىلا ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەرنى ئاپىرىدە قىلغان . چىنلىقتىن چەتنىگەن بۇ توقۇلما پاراڭلار يىللار-نىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن . شۇنداقتىمۇ بۇ رىۋايەتلەر يەنىلا ئاتتىلانى مەركەز قىلىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن .

بۇ كىتاب ھانىس كرىستىئان خۇف رېژىسسورلۇقىدا قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ ئىشلەنگەن تارىخىي سىرلار توغرى-سىدىكى كۆپ قىسىملىق تېلېۋىزىيە فىلىمىگە چۈشەندۈ-رۈش قىلىپ بېرىلغان ئەسەر بولۇپ ، ئاممىباب ، تىللى راۋان ، ئىلمىيلىكى كۈچلۈك ، تارىخىي چىنلىق بويىچە ياۋروپالىقلارنىڭ ئېكىدىكى رىۋايەتلەرگە ماسلاشتۇرۇپ ، ئىلمىي چۈشەندۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان ، بولۇپمۇ ئەسەردە-كى سۈرەتلەر بىزگە تېخىمۇ كۆپ تارىخنى يەتكۈزۈپ بېرە-دۇ . ياۋروپا ھۇنلىرى ھەققىدە ئۇنۇملۇك تارىخىي ساۋاتقا ئىگە بولۇشىمىزغا يازدەم بېرىپلا قالماي ، يەنە قىممەتلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەنمۇ تەمىن ئېتىدۇ .

ئاخىرىدا تارىخ جەھەتتىكى سەۋىيەمىزنىڭ چەكلىكلىكى ۋە تەرجىمەمىزنىڭ چولتىلىقىنى ئېتىراپ قىلىمەن . شۇڭا ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەنپەئەتلىك كۆرسەتمىلىرىگە موھتاج-مەن .

ئۆيغۇرچىدىن نۇرى

2000-يىل 20-ئىيۇل ، خوتەن

ياۋروپالىقلارنى سۇر-توقاي قىلىش

مىلادىيە 375 - يىلى پۇتكۇل ياۋروپا يەر تەۋرىگەندەك تىترەپ كەتتى . ئاسىيادىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ياۋايى ئاتلىقلار ياۋروپانىڭ شەرقىي چېگرا سىزىقىنى بۆسۈپ تاشلىدى . ھۇنلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە قىرغىنچىلىق قىلىپ ، يېزا - كەنتلەرنى كۆيدۈرۈۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرلەر ناھايتى تېزلا تارقالدى . ھۇنلار تېخى يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا پۇتكۇل رىم پاتپاراقچىلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە قالدى . «ھۇنلار كەپتۇ ! قىيامەت بولغۇدەك !» ئەجەبا ، بۇ «ئىتنىجىل» دا بېشارەت بېرىلگەن ئاخىر زاماننىڭ ئۆزىمىدۇ ؟ ھۇنلار بېسىپ كىرلىشتىن ئىلگىرى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شىمالىي چېگرا سى دائىم بەدەۋى قەبىلىلەرنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرۇسمۇ ، ئەمما رىملىقلارنى ھەقىقىي باش ئەگدۈرگەنلەر يەنىلا ھۇنلار بولىدۇ . بۇلاڭ - تالاڭغا كۆنۈپ كەتكەن ، ئاسىيادىن كەلگەن بۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ھەرقانچە قىلىپمۇ رىمدەك كۈچلۈك ھەربىي ئەلگە زەربە بەرگۈدەك ئەمەلىي كۈچكە ئىگە بولالىشى ، يەنە كېلىپ بىر مەزگىل شانۇسەلتەنەت سۈرگەن قەدىمىي ئىمپېرىيەگە ئەجەللىك زەربە بېرەلىشى قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن ؟

ئەينى چاغدىكى رىم ئىمپېرىيەسى ئۆزگىرىش ياساۋاتا

قان بولغاچقا ، كونا ئىلاھنىڭ ئورۇن بوشتىشى زۆرۈر بولۇپ قالغاچقا ، پارسلارنىڭ قۇياش ئىلاھىغا بولغان ئەسەبىلەرچە چوقۇنۇشى رىملىقلارنىڭ ئاساسلىق ئىلاھى بولمىش پىرت بىلەن جەڭ ئىلاھى مارسقا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك ئىدى . يەھۇدىي دىنى ئەقىدىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن يېڭى دىن — خرىستىيان دىنى كىچىك ئاسىيادىن غەربكە قاراپ تارقىلىپ ، رىم ئىمپېرىيەسىدىكى ئەڭ مۇھىم دىنلارنىڭ بىرسىگە ئايلاندى . كونا دىننىڭ چەتكە قېقىلىشى نوقۇل ئېتىقادنىڭلا ئۆزگىرىشى بولماستىن ، ئېتىقاد تالىشىش كۈرىشى ئەمەلىيەتتە رىمنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشى ئىدى .

مىللەتلەرنىڭ بۇيۇك كۆچۈشى باشلىنىپ ، غەربكە كۆچكەن قەبىلىلەر ياۋروپاغا قالايمىقانچىلىق ئېلىپ كەلدى . ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شىمالىي ياۋروپادىكى بەزى مىللەتلەرمۇ كۆچۈشكە باشلىدى . نەتىجىدە بۇلارنىڭ ھەممىسى كونا تەرتىپتىكى «رىمنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇۋەتتى» .

1500 يىل ئىلگىرى ھۇنلار ياۋروپاغا يۇرۇش قىلغاندىن باشلاپ ئۇلار ئاسىيادىن كەلگەن ۋەھىمە دەپ قارالدى . شۇ چاغدىن ئېتىبارەن مەدەنىيەتلىك غەرب دۇنياسىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ساراسىمىگە سالغان شەرقلىق غەيرىي قوۋملار-دىن ھەزەر ئەيلەيدىغان بولۇپ قالدى . ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى غەرب چەمئىيىتىدىكى ئەڭ چوڭ ئىسرلارنىڭ بىرى بۇ مىللەت نەدىن كەلگەن ، نېمە سەۋەبتىن غەربكە قاراپ ئاتلانغان ھەمدە نەچچە مىڭ كىلومېتىر مۇساپىنى بېسىپ بۇ ناتونۇش جايغا

كەلگەن؟ ئۇلارنىڭ غەلىبىسىنىڭ كەينىگە قانداق سىرلار يوشۇرۇنغان؟ ھېلىقى رىۋايەت تۇسىنى ئالغان ھۇنلارنىڭ داھىيىسى ئاتتىلا قانداق قىلىپ يىرنەچچە يىلدىلا ياۋروپادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمران بولۇپ قالغان؟ ملت ھۇنلار يەر شارىدىكى ئەڭ مەشھۇر مىللەتلەرنىڭ بىرى . ئۇلار ئەينى چاغدىكى دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ ئىمپېرىيە بولمىش جۇڭگو، پېرسىيە ۋە رىمغا تەھدىت سالغان بىر دىنبىر مىللەت. ئەمما، باشقا قەدىمكى مىللەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئىزلار ھەقىقەتەن ئاز بولغاچقا، كىشىلەر ھۇنلارغا قارتا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارالمايۋاتىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ئارخېئولوگىيەلىك بايقالمىلار بولسا ياۋروپا- ئاسىيا قىتئەلىرىدىكى سانسىز ئەللەرگە چېچىلىپ كەتكەن . بۇگۈنكى كۈنلەردە ئالىملار بۇ تارىخىي مىراسلارنى تەقلىد قىلىپ ياساشقا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. يەنە كېلىپ ھۇنلار يېزىقى يوق مىللەت بولغاچقا، بىزگە پەقەت مۇناسىۋەتسىز كىشىلەرنىڭ بايانلىرى ئارقىلىلا ئۇلارنى چۈشىنىشكە مەجبۇرمىز. بۇ مۇناسىۋەتسىز كىشىلەر بولسا ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىرىدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن تەسۋىرىي بايانلارنىڭ تولىمۇ بىر تەرەپلىمە بولىدىغانلىقى تۇرغان گەپ . بۇنداق خاتىرىلەرنى يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلاردىن - قورقىنچلۇق ئۇچۇن، نۇرغۇن تەسۋىرلەرنى مۇبالىغىلەشتۇرۇۋەتكەن، ئۇلارنى كىشىنى چۆچۈتكۈدەك كۆپتۈرۈپ تەسۋىرلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار ھۇنلارنىڭ ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى ھەققىدە ھېچنېمىنى

تىلغا ئالمىغان . زامانىمىز تارىخشۇناسلىرى ئامالسىزلىق-
تىن باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىدىن
پايدىلىنىپ ، يەنى بۇگۈنكى رۇسىيەنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراق-
لاشقان سىكەنتلەر ئارقىلىق ھونلارنى چۈشىنىشكە مەجبۇر
بولماقتا . «تارىخ پىرى» دەپ ئاتالغان ھىرودوت سىكەنتلەر
توغرىسىدا تەپسىلىي تەسۋىرلەرنى بايان قىلغان .

رىملىقلار بۇ مۇقىم تۇرالغۇسى ، مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ-
ئادىتى يوق دەپ قارالغان ھۇنلارغا قىلچە قىزىقمىغان .
لېكىن ، ھۇنلار زاۋال تېپىپ 1500 يىلدىن كېيىن ، كە-
شىلەرنىڭ ئۇلار ھەققىدىكى تەسىراتىنىڭ تولىمۇ ناتوغرا
ئىكەنلىكى ، دەرھال تۇزىتىۋېلىش كېرەكلىكىنى بايقىماق-
تىمىز . ئۇلار كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى چۈشەنچىسىدىكىدەك
ھۆكۈمەتسىز پىدائىيلار بولماستىن ، ئەكسىچە ، تەشكىل-
چانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك ، يۇكسەك تەرەققىي قىلغان ،
مۇستەقىل مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتتۇر . نۇرغۇن كىچىك
قەبىلىلەر ئىش تەقسىماتى ئوخشاش بولمىغان ، چەك - چېگ-
رىسى ئېنىق بولغان تەبىقە تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى شە-
كىللەندۈرگەن ھەم ھەربىر قەبىلىنىڭمۇ قاتتىق قائىدە -
يوسۇنى بولۇپ ، بەگلەر ھېچقانداق چەكلىمىسىز ھالدا ئۆز
ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن . مىلادىيە مىلادىيە
375 - يىلىدىن 469 - يىلىغىچە ھۇنلار ياۋروپاغا
ھۆكۈمرانلىق قىلغان 100 يىلدەك جەريانىدا پۈتكۈل ھۇنلار
ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىتىنى بەلگىلەيدىغان تەكشۈرىتىلار
بىرلا جەمەتتىن كېلىپ چىققان . ھۇنلار چارۋىچى ۋە چە-
ۋەندازلا بولۇپ قالماستىن ، ئۇلارنىڭ قول سانائىتىمۇ يۇك-

سەك تەرەققىي قىلغان. ئۇلاردا تېرە كىيىم - كېچەك تىككۈچى ، زەرگەر ، ياغاچچى ، ياغاچ ئويمىچى ، پىل چىشقا نەقىش چەككۈچى ، كۆنچى ، مىسكەر ، كۇلالچى ، ھارۋا ياسىغۇچى قاتارلىق ھۈنەرۋەنلەر بولغان . ھۈنلارنىڭ «سىرلىق قورالى» ئوقيانى ياساش ناھايىتى يۇقىرى ھۈنەر ۋە مۇناسىپ بىلىملەرنى تەلەپ قىلىدۇ . قەبرىلەردىن چىققان ھەر خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھۈنلارنىڭ ھەشەمەتلىك زىننەت جابدۇقلىرىغا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى ، بولۇپمۇ گۈللۈك بېزەكلەرنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى كۆرۈستۈپ بەردى . بۇلار يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە پېرسىيە ئىمپېرىيەسىدىكى شەرق تۈسىگە ئىگە سەنئەت بۇيۇملىرى بىلەن تامامەن ھۆسن تالىشالايدۇ .

يۇنانلىق پرىسكائۇس 449 - يىلى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسىگە ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى بىر ئەزا سۈپىتىدە ئاتتىلا نىڭ ئوردىسىغا بارغان . ئۇ بىزگە قالدۇرغان كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدا ھۈنلار ناھايىتى مېھماندوست ، دەپ تەسۋىرلىگەن .

بىر رىملىق بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ھەققىدە ناھايىتى مۇھىم بىر مەلۇمات بەرگەن . ئۇ بولسىمۇ يۇناڭلىقلار بىلەن قانداش تاربخشۇناس ئاممىيانوستۇر . ئۇ شەرقتىن كەلگەن بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنى مەدەنىيەتسىز چارۋىچىلار ، ئىپتىدائىي ، تاش قورال دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان تەرتىپسىز ئالامانلار دەپ تەسۋىرلىگەن . ئاممىيانوس ئۇلارنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرمىگەن . ئۇ بايانلىرىدا ئاساسەن ئۆز تەجرىبىسىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ ،

لېكىن ھۇنلار ئۇنىڭ يۇراتى ئەنتاكىيەنى ۋەيران قىلىۋەتكەچكە ، ئۇنىڭ باياندىنمۇ ھۇنلاردىن قورقۇش تۇيغۇسى ساقلانغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ . ئۇ ئەلچى بىلەن ھازىرا ھۇنلارغا دائىر بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي بايانلار بولمىغانلىقى ئۈستىگە ، ئۇلارنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق سۈرەتلىك خاتىرىمۇ يوق . ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بىر تەرەپلىمە سۈرەتنىڭ بىرى ئىتالىيەنىڭ شىمالىدىكى ئاكۇيلېيەدىكى بىر چېركاۋنىڭ تېمىغا سىزىلغان تام رەسىمىدۇر . بۇ تام رەسىمىنى رىملىقلار بىلەن ھۇنلار جەڭ قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي بىر ئۈستا رەسسام سىزىپ چىققان . رەسىمدە نەيزە تۇتقان رىملىق رېتسارنىڭ بىر ھۇننى قوغلاۋاتقانلىقى ، ھۇننىڭ بولسا ئات ئۈستىدە ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ، قوغلاۋاتقان رىملىققا ئوق ئېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن .

كىشىلەر پەقەت ھۇنلار ئۆزىنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلەرمۇ ؟ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە زادى قانچىلىك بىرنەرسە بىلەر ، دەپ قىياس قىلىشىدۇ . بىزمۇ بۇ يېزىقى يوق مىللەتنىڭ ئېغىزدا بايان قىلىنىش ئۇسۇلى بىلەن ئۆز تارىخىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرغان - قالدۇرمىغانلىقىنى بىلمەيمىز . چۈنكى ، قوشاقچىلارنىڭ بەزىمىلەردە چۆچەك - رىۋايەتلەرنى ئېيتىشىشى ئومۇمىي ئەھۋال . ئەمەلىيەتتە قانداشلىق جەھەتتىن موڭغۇللار بىلەن ئەمەس ، بەلكى تۈركلەر بىلەن تېخىمۇ يېقىن بۇ مىللەتنىڭ زادى قانداق تىلدا سۆزلەشكەتلىكى ئالىملار ئۈچۈن بۇگۈنگىچە بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا .

كىشىلەرگە تۇنۇشلۇق بولغان نۇرغۇن ئىنسانىيلار دائىم رېئال، گوت ۋە يۇنان رىۋايەتلىرىدە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، «ئاتا تېتىلا» دېگەن بۇ ئىسىمنى كېيىنكى كىشىلەر بۇ ھۇن ئاتامانىغا قويۇپ قويغان بولۇشى، «ئاتتىلا» ئۆزى بۇ ئىسىمنى ئاڭلاپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن. «ئاتتىلا» دېگەن بۇ ئىسىم گوتلارنىڭ رىۋايىتىدىن كەلگەن بولۇپ، «ئاتا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ ھۇن ئاتامانىنىڭ ئىسىملىنىڭ زادى نېمىلىكىنى بىز مۇ بىلەلمەيدۇق. ھۇنلار ئۆي سالمىغان، شەھەر مۇ قۇرمىغان، ئۆلگەندىن كېيىن تاش لەھەتكە سېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتىمۇ بولمىغاچقا، ئۇلاردىن قالغان ئىزلار ئاساسەن يوق دېيەرلىك. شۇڭا، بىز ئۇزاق زامانلاردىن قالغان قىل سىغماس ئىسپاتلارغىلا تايىنىشقا مەجبۇرمىز. شۇ سەۋەبتىن، بىز بېرىخ قېتىملىق ئارخېئولوگىيەلىك سەپەرگە ئاتلاندۇق.

ئەڭ بىمەنە ئەپسانە

گوتلاردا بىر ئايال داخانىڭ سازلىقتا قوغلىۋېتىلگەندىن كېيىن ھېكايە قىلىنىغان بىر ئەپسانە بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئايال داخان ئۇ يەردە ئالۋاستى بىلەن جۇپلىشىپ، بەتبەشىرە ھۇنلارنى تۇغقانمىش. ئۇلارنىڭ تىلى بولمىغاچقا، ھايۋاندەك چىرقىرارمىش. بۇ ئەپسانە تەخمىنەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئازۇق دېڭىزى رايونىدا تارقالغان بولۇپ، بۇ سازلىق جاي دەل ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ جۇغراپىيەلىك چېگرا سىزىقىدا

ئاسىيانىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا ھۇنلارنىڭ ھەقـ
قىي كېلىپ چىقىش مەنبەسى تىلغا ئېلىنمىغان . ھالبۇـ
كى، قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلغان بىر ئارخېئولوگىيەلىك
بايقالما كىشىلەرنى ھۇنلارنىڭ ئانا يۇرتى ئاسىيانىڭ ئەڭ
شەرقىدە ، بۇگۇنكى جۇڭگو بىلەن چاۋشيەن تۇتاشقان جايدا
بولسا كېرەك ، دېگەن خۇلاسىگە كەلتۈرمەكتە . چاۋشيەنـ
نىڭ شىمالىدا چۇڭجۇ دېگەن بىر شەھەرچە بولۇپ ، كىشىـ
لەر ئۇ يەردىكى بىر قەدىمىي قەبرىدىن ساپالدىن ياسالغان
بىر ئاتلىق چەۋەندازنىڭ ھەيكىلىنى تاپقان . چەۋەندازنىڭ
كەينىدە بىر كوزا مەھكەم قىلىپ ئانقا باغلانغان بولۇپ ،
بۇ خىل ئۆزگىچە شەكىلدىكى كوزا تاھازىرغىچە پەقەتلا
بۇ يەردىن ھەم ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچكەن يوللىرىدىنلا
بايقالغان .

بۇ زىۋايەت پەيدا بولغاندىن كېيىن ، كىشىلەر بۇگۈنـ
كى موڭغۇلىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئۇرۇشقاق
كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ماكانى دەپ قارايدىغان
بولغان . لېكىن ، موڭغۇللار 6- ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ
كېيىنرەك بۇ ماكاندا ئولتۇراقلاشقان بولۇشى مۇمكىن . بۇ
قەبىلىلەر بۇلاڭ - تالاڭغا كۆنۈپ كەتكەن ھەم ياشقا مىللەتـ
لەرنى ئەزگەن بولغاچقا ، ئاسىيا تارىخىدا ئۇلار ياخشى نام
قازىنالمىغان . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2- ئەسىردە جۇڭـ
گونىڭ تارىخلىرىدا ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىدا ياۋاـ
يى قەبىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇپ قالغانلىقى ، ئۇلارنىڭ دائىم
جۇڭخې دەرياسىنىڭ مۇنبەت ۋادىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ
تۇرىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . جۇڭگولۇقلار بۇ تاجاۋۇزـ

چىلارنى «شيوئنۇ» (ھۇن قۇل) دەپ ئاتىغان. ياۋروپالىقلار ئىشلەتكەن «ھۇن» دېگەن سۆزنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇلارنى ئاتىشىدىن كەلگەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بىراق، ھازىر نۇرغۇن تارىخشۇناسلار ياۋروپالىقلار تىلغا ئالغان ھۇنلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئېيتقان ھۇنلارنىڭ بىر مىللەت ياكى ئەمەسلىكىدىن گۇمانلانماقتا. ياۋروپالىقلار ئېيتقان ھۇنلار ئەمەلىيەتتە نۇرغۇن ئوخشاش بولمىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە گەۋدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىرق تەۋەلىكى ھازىرغىچە ئېنىقلىنىپ چىققىنى يوق.

بىراق، كىشىلەرنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرىدىغىنى شۇكى، بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن يولغا چىقىپ جەنۇب ۋە غەرب تەرەپلەرگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم زېمىنىنى ئىگىلىگەن. ھەتتا قۇدرەتلىك جۇڭگومۇ مەلۇم تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق ئۇلاردىن مۇداپىئەلىنىش كېرەكلىكىنى مۇڭاپىق كۆرگەن. شۇنىڭ بىلەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 214 - يىلى ئىنسانىيەت تارىخىدا ھازىرغىچە كەم ئۇچرايدىغان ئەڭ كاتتا قۇرۇلۇش — سەددىچىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئەينى چاغدىكى جۇڭگولۇق بىر ئەمەلدار ھۇنلارنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ئۇلارنىڭ كۆكرىكىدە سوقۇۋاتقىنى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يۈرىكى. ئەلمىساقتىن ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ بىر ئەزاسى دەپ قارالغان ئەمەس». بىراق گەرچە سەددىچىن تۇرسىمۇن (سەددىچىن نۇرغۇن ئەسىرلەردىن كېيىن تەدرىجىي مۇكەممەللەشكەن)،

ئۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر يەنىلا جۇڭگونىڭ شىمالىنى ئىگىلىۋالغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 ـ يىلى ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى موتۇن جۇڭگو پادىشاھىغا ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش توختىتىشىنى ئۈمىد قىلىپ بىر پارچە خەت يېزىپ: «ھازىر شىمالدىكى ئەللەر مېنىڭ ئىلكىمدە، مەن ئەھلى ئىالەمنىڭ قورال ـ ياراغلارنى يىغىشتۇرۇپ، ئۆزئارا نىزالىشىشنى توختىتىشنى ئىلتىماس قىلىمەن. مېنىڭ سەركەردە ـ سەرۋازلىرىم ۋە ئاتلىرىم ئارام ئالسۇن. چېگرادىكى پۇقرالار ئەمىن تاپسۇن. باللارنى زاكىسىدىلا ناۋۇت قىلماي، چوڭىيىش پۇرسىتى بېرەيلى. چوڭلار ۋە مويسىپىتلارنى سەرسان ـ سەرگەردان قىلىۋەتمەيلى، كىشىلەر ئەۋلادمۇئەۋلاد تىنچ ۋە ئاسايىشلىق تۇرمۇش كەچۈرسۇن. ئۆزلىرىنگە بىر تۆگە، ئىككى ئات ۋە تۆت ئات قوشىدىغان ئىككى ھارۋا ھەدىيە قىلىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا» دېگەن.

موتۇنىڭ ئىلتىماسىنىڭ بەزىلىرى ئەمەلگە ئاشقان. ھۇنلار ئىگىلىۋالغان جۇڭگو زېمىنىدا ئۆز ئۆيىدەكلا ياشاپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇنجى دۆلىتىنى قۇرغان. ئۇلار شەھەرلەرگە ھۆكۈمران بولۇپ، خەتنۇلار بىلەن قۇدىلىشىش ئارقىلىق جۇڭگو جەمئىيىتىگە سىڭىپ كىرگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەنسىز بىرقانچە ئەسىردە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش توختىمىغانلىقتىن، ھۇنلارنىڭ جۇڭگودىكى تەسىرىمۇ كېچىكلەپ كەتكەن. 350 ـ يىلىغا كەلگەندە بىر مەيدان ۋەھشىيلەرچە ئىلىپ بېرىلغان ئىرقىي زىيانكەشلىك نەچچە ئەۋلادتىن بېرى جۇڭگودا ئولتۇراقلا-

شىپ كەلگەن ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇۋەتكەن .ماتې-
رىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلاردىن قېرى-ياش، ئەر-
ئايال، پۇقرا ۋە ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ جەمئىي 200 مىڭ
كىشى ئۆلتۈرۈلگەن . بۇ بىر يۈگەنسىز ھەم ھۆكۈمران
بولغان مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، شۇبھىسىزكى، كىشىنى
قاتتىق چۆچۈتىدىغان ۋەقە
ھايات قالغان ھۇنلار ئاۋۋال شىمالغا قاراپ قاچقان.
ئۇلارنىڭ كۆچۈشى نەتىجىسىدە، ئەسلىدە شىمالدا تۇرۇۋاتا-
قان ھۇن قەبىلىلىرى غەربكە كۆچۈشكە باشلىغان بولۇشى
مۇمكىن . ئەگەر ئۇلار ياۋروپالىقلار ئېيتقان ھۇنلار بىلەن
بىر خەلق بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇلار ئۇزۇن مۇساپە-
لىنى كۆچۈشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا
قىسمىغا بېرىپ ئاندىن توختىغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھا-
يىتى يېقىن .
ئۇلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى ، بەل-
گىتم ھەممىدىن مۇھىم سەۋەبى ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگە-
رىشى بولسا كېرەك . بۇگۈنكى كۈندىمۇ موڭغۇلىيە ئېگىز-
لىكىدە چارۋا مال باقماق ناھايىتى مۇشكۈل ئىش بولۇپ،
قارا قىش دائىم ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈ-
رۈپ تۇرىدۇ . 1992 - يىلىدىكى زىمىستان قىش سوغۇقدا ، مۇشۇنداق قاباھەتلىك ھاۋا كىلىماتىغا ئالاھىدە ماسلى-
شالايدىغان قوتازلارمۇ توڭلاپ ئۆلگەن . چارۋىچىلار ئىنتا-
يىن قورقۇنچلۇق قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن . بىز سۈ-
رەتكە ئالغان بۇ رايونلارغا مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلىك فىلىم
ھەققەتەن كىشىنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ .

- بەت 373 - يىلىدىكى پەۋقۇلئاددە قاتتىق سوغۇق قىش ھۇنلارغا ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەن. يەنە كېلىپ جۇڭگونىڭ شىمالىدىن قېچىپ كەلگەن مۇشاپىرلار نوپۇس سانىنى ناھايىتى تېزلا كۆپەيتىۋەتكەچكە ، ئوزۇق- تۇلۇك قىسلىشىپ كەتكەن. ئۇلىشىپلا كەلگەن ياز پەسلى ناھايىتى قىسقا بولغاچقا ، يايلاقتىكى مۇزلار ئېرىپ بولالمىغان. ئىككىنچى يىلىدىكى باھارمۇ كۆڭۈلدىكىدەك بولماي ، يېڭى تۇغۇلغان چارۋىلارنىڭ كۆپ قىسمى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلگەن. ئاچارچىلىق ۋە ئارتۇقچە نوپۇس ھۇنلارنى كۆچۈشكە مەجبۇرلىغان. جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى ئىگىلەپ تۇرغان ھەم ئەينى چاغدىكى سەددىچىن ئۇنۇملۇك توسالغۇ بولۇپ بەرگەن بولغاچقا ،ھۇنلار تۇپرىقى مۇنبەت جەنۇب تەرەپكە ئۆتۈشكە ئامالسىز قېلىپ ،باشقا بىر يولنى— غەربكە قاراپ كۆچۈش يولىنى تاللىغان.

ھۇنلار بىپايان موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن يولغا چىقىپ ،ئوتتۇرا ئاسىيا ،ئالتاي تاغ تىزمىسى ،ئارال دېڭىزى، ھەزەر كۆلى (كاسپى دېڭىزى) ،قارا دېڭىزنى بويلاپ مېڭىپ ياۋروپادىكى كارپات تاغ ئىزمىلىرىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن. بۇگۈنكى كۈندە تارىخشۇناسلار ھۇنلار بۇ يوللاردا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىزلارنى داۋاملىق ئىزدەپ ، ھۇنلار ئىشلەتكەن مەشھۇر مىس قازاننى تاپتى. تۇنجى مىس قازان ئالدىنقى ئەسىردە سىتسىلىيەدىكى بىر قۇم بارخانى يېيىدىن قېزىۋېلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇلىيەدىن غەربىي ياۋروپاغىچە بولغان ئارىلىقتىن كەشىلەر يەنە ساقلىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان 30

دەك مىس قازاندىنى تاپتى. بۇ قازانلارنىڭ ئېگىزلىكى 50 — 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ، قازان چۆرىسىگە نەپىس گۈللەر نەقىشلەنگەن . بەزى قازانلارنىڭ گىرۋىكىگە قات - قات چىقىدىغان ئاددىي سىزىق ئۇسلۇبىدىكى ياپراق ياكى موگۇسمان گۈللەر ئويۇلغان . ئوخشاش تۈرىدىكى زىننەت بۇيۇملىرى يەنە ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئايال-لىرىنىڭ باش زىننەت بۇيۇملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ . چاۋشيەنىدىنمۇ كىشىلەر يەنە ئوخشاش باش زىننەت بۇيۇمىنى تېپىپ ئىشتى . بۇ ، ھونلارنىڭ مۇشۇ رايوندىن كېلىپ چىققانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان يەنە بىر ئىسپات بولۇپ قالدى .

بۇ مىس قازانلارنىڭ ئەڭ ئېغىرى 50 نەچچە كىلوگرام كېلىدۇ . ھونلار ئۇزاققا سوزۇلغان مۇشەققەتلىك سەپەردە بارلىق ئارتۇقچە مەنقۇلاتلارنى تاشلىۋېتىپ ، مۇشۇ ئېغىر مىس قازانلارنىلا ئاسىيادىن ياۋروپاغا ئېلىپ كەلگەنلىكىدىن ، بۇ قازانلارنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى بىر قاراپلا بىلىۋالغىلى بولىدۇ . ھونلارنىڭ جاپا - مۇشەققەتلەردىن قورقماي ، مۇشۇنداق ئېغىر مىس قازانلارنى يېنىدا ئېلىپ يۈرۈشنى تاماق ئېتىپ يېيىش ئۈچۈنلا دېگەن قاراش پۈتۈنلەي توغرا ئەمەس . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ نەپىس ئىشلەنگەن مىس قازان مۇڭغۇلىيەنىڭ نويانئۇرا تېغىدىن بايقالغان . ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن قۇيمىچىلىق تېخنىكىسى (ئاۋۋال سېغىزدا قېلىپ ياساپ قۇيۇۋالغاندىن كېيىن ، ئاندىن يەر - بىرنگە يېپىشتۇرۇلغان) بىلەن سىرتقى يۈزى ۋە گىرۋىكىدىكى بېزەكلەردە جۇڭگو سەنئىتىنىڭ تەسىرى ئىپادىلىنىپلا قال-

ماستىن ، يەنە ھۇنلارنىڭ ئۆز گىچە ئۇسلۇبىمۇ گەۋدىلەندۇ-
رۇلگەن . مىس قازاننىڭ ياسىلىش سەنئىتى بىلەن گۈزەل
زىننەتلىرى ، بۇ مىس قازانلارنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە
ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ، مىس قازانلار بەلكىم
دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا ،
يەنە بىر خىل ئەھۋالمۇ بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ : بارلىق
مىس قازانلار قەستەن ئۇرۇپ سۇندۇرۇلغان ياكى بۇزۇۋې-
تىلگەن ھەمدە باشقا ھەمدەپنە بۇيۇملىرى بىلەن بىرگە
قويۇلغان . كېشىلەرنىڭ قىياس قىلىشىچە ، ھۇنلار دەپنە
مۇراسىمىدىن كېيىن بىر قېتىم مەرىكە ئۆتكۈزۈپ ، بۇ
مىس قازانلار تاۋاملىرى تەييارلىغان بولۇشى مۇمكىن . سۇنۇق
پارچىلىرى مەرىكە ئاياغلاشقاندىن كېيىن قازانلارنىڭ قەس-
تەن چېقىۋېتىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . ئەمما ، ئارخېئو-
لوگلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى
ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە .

سىرلىق قورالالار

ياۋروپالىقلار تۇنجى قېتىم ھۇن چەۋەندازلىرىنى كۆر-
گەندە ، ئۇلارنىڭ ئات بىلەن بولغان شۇ قەدەر ئېجىللىقە-
دىن قاتتىق ھەيران قالغان . ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇلار
ئادەم بىلەن ئاتنىڭ ئۇنچىلىك ماسلىشالايدىغانلىقىنى بىل-
مەيدىكەن . رىملىق بىر تارىخشۇناس «ھەتتا يۇنان ئەپسا-
نىلىرىدىكى ئادەم تەنلىك ئاتمۇ ئۇلار (ھۇنلار) دەك ئات
بىلەن مەھكەم باغلانغان ئەمەس» دەپ يازغان . ھۇنلار كە-

چىكىدىن باشلاپ ئات مىنىپ، ئۆمرىنىڭ تولىسىنى ئات ئۈستىدە ئۆتكۈزگەن . ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىياغا بارغان كىشىلەر ئاتنىڭ ھۇنلار دەۋرىدىكىدەك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينا- ۋاتقانلىقىنى بايقايدۇ . ھەتتا تۆت - بەش ياشلىق بالىلارمۇ چوڭلارنىڭ يار دىمىسىز ئاتقا مىنىپ چۈشەلەيدۇ. ئۇلار ئاتتا چىڭ ئولتۇرۇپ ئۈزۈن يوللارنىمۇ باسالايدۇ. ھۇنلار بىلەن زامانداش كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ۋىجىك، كۆرۈمسىز، تۆكلىرى پاخپايغان ھالەتتە تەسۋىر- لىگەن. بۇ ئاتلار ئەسلىدە ئىپتىدائىي ياۋا ئاتلاردىن كۆندۈ- رۈۋىلىتىنغانلىرى بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى بىر تۈركۈم ياۋا ئاتنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە نەسلى قۇرۇ- غان. ھازىر ياۋرۇپادىكى بەزى ھايۋانات باغچىسىدا بۇنداق ئاتلاردىن بىرقانچىسى بېقىلىۋاتىدۇ. نۆۋەتتە گېرمانىيەنىڭ ئەمسىران رايونىنىڭ دىلمە دېگەن جايىدىكى بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدا بۇنداق كىچىك ياۋا ئاتلار بېقىلماقتا. ئۇلار كېيىنچە موڭغۇلىيە يايلاقلىرىغا ئاپىرىپ قويۇپ بېرىلمەكچى. [illegible] ئېگەر بولسا ئادەم بىلەن ئاتنىڭ تامامەن بىر لەشتۇرىدىغان ھالقا. ھۇنلارنىڭ ئۆزگىچە ئات ئېگىرى رىملىقلارنى ھەيران قالدۇرغان. ئۇلارنىڭ ئېگىرى رىملىقلارنىكىدەك ئاتنىڭ تۆشىگە تارتىلىدىغان كۆندىن ياسالغان بولماس- تىن، ئىككى بېشى ئېگىز ياغاچ كۆتۈرگۈچلۈك بولۇشى بىلەن باشقا ئېگەرلەردىن پەرقلىنىدۇ. بۇنداق ئېگەر دە ئول- تۇرغان چەۋەندازنىڭ ئات ھەرقانچە چاپسىمۇ، مەھكەم ئولتۇرا-

لايدۇ . بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى چارۋىچىلار يەنىلا مۇشۇ پىرىنسىپ بويىچە ئېگەر ياسايدۇ . ئەكسىچە ، رىمىلىقلارنىڭ ئاتقا مىنىش جەھەتتىكى قوپاللىقى تۈپەيلىدىن ئۇرغۇن چەۋەندازلار دائىم جەڭدە تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىپ ، ئاتتىن چۈشۈپ كېتىدىكەن . بۇ ئادەتتە ناھايىتى خەتەرلىك بولۇپ ، بەزىدە ھەتتا جېنىدىن ئايرىلىدىكەن . ئامىيانوس مۇنداق يازىدۇ : «ھۇنلار ..... تاغدىن قۇيۇن كەلگەندەك شۇنداق تېزلىك بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ ، بەرەرسى بايقاپ بولغۇچە قارارگاھلارنى ئىگىلىۋالىدۇ» . ھۇنلارنىڭ ئاتلىرى قاۋۇل ھەم چىدامлىق ، بوغۇزلۇق كېلىدۇ . قىش كۈنلىرى قار ئاستىدىن ئوزۇق تېپىپ يېيەلەيدۇ . بۇمۇ ھۇن ئاتلىرىنىڭ بىر ئارتۇقچىلىقى . رىمىلىقلارنىڭ ئېتىنىڭ ئەكسىچە ، ئۇلارغا باشقىچە چىقىمۇ كەتمەيدۇ . يىل بويى ئىشلىتىلىشكە تەييار تۇرىدۇ . ھۇنلاردا نۇرغۇن زاپاس ئات بولىدۇ . مۆلچەرلىنىشىچە ، ھەر بىر ھۇن ئەسكىرىدە يەتتىدىن زاپاس ئات بولىدىكەن . ۋېنگرىيەدە بىر بىر چەۋەندازغا بىرلا ۋاقىتتا ئالتە ئاتنى ھەيدىتىپ باققان . ئات مىنىشكە ئۇستا ئادەم ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بىرلا ۋاقىتتا شۇنچە كۆپ ئاتنى ھەيدەشتە چەۋەندازغا قانچىلىك يۇقىرى تەلەپ قويۇلىدىغانلىقىنى بىلمەي قالمايدۇ .

ئېگەر زىدىن باشقا ، ھۇنلار يەنە ئاسىيادىن ئەينى چاغدا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك بىر خىل يېڭىلىق ئېلىپ كەلگەن ، ئۇ بولسىمۇ ياۋروپالىقلار كۆرۈپمۇ باقمىغان ئۇزەڭگىدۇر . ئاتلىق ئۇزۇن يول يۈرگەندە پۇت تېلىپ كېتىشتىك ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، كىشىلەر ئېگەر گە بوغقۇچ ، تاسما ياكى

چىگىدىن ئىشىلگەن پۇتلۇق چىگىپ قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئات ئۇستىدە دەسسەپ ئولتۇرۇشقا يەر ھازىرلانغان. ئامىد-يانوس «ئۇلارنىڭ ئۆچكە تېرىسى بىلەن تۇكلۇك پۇتنى يۆگىۋالغان» لىقىنى سۆزلەيدۇ.

ياغاچ ياكى تۆمۈردىن ياسالغان ئۇزەڭگە 5- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھۇنلار دەۋرى ئاخىرلىشاي دېگەندە ئاندىن مەيدانغا كەلگەن. گەرچە ئەينى چاغدا بۇ خىل ئۇزەڭگە ئانچە مۇكەممەل بولمىسىمۇ، لېكىن چەۋەندازلارغا بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇپ ھەر تەرەپكە بۇرۇلالىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. ياغاچ ئېگەر ۋە ئۇزەڭگە بولغاچقا، ھۇن چەۋەندازلار ئانقا مىنىپ تۇرۇپ ھەر تەرەپكە ئوق ئاتالىغان.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2- ئەسىردە تەڭرىقۇت موتۇن «ھۇن» قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسىنى «ئوقياچى مىللەت» دەپ ئاتىغان. ئۇلارنىڭ ئاجايىپ قورالى ئۆزگىچە لايىھەلەنگەن يا بىلەن يېڭىچە ئوق بولۇپ، يا ئېلاستىكلىقى بار ياغاچتىن ياسىلىپ، ئوتتۇرىسىدىن ئىككى بېشىغا قاراپ ياي شەكىلدە ئېگىلگەن.

يانىڭ ئىككى بېشى ۋە ئوتتۇرىسى تۇز سۆڭەك بىلەن مۇستەھكەم ملەنگەن. يانىڭ ئىككى بېشىدىكى تىرناگۇچ كەرچىنى چىڭىتىپ، ياغاچتىكى كېرىلىش كۈچىنى شەكىللىك ئىككى يايغا يۆنەلدۈرگەن. «يۇمىلاق» يانىڭ كېرىلىش كۈچى چەكتىن ئېشىپ كەتكەندە ئېگىلىپ كېتىپ ئېلاستىكلىقىنى يوقىتىدۇ. ھۇنلارنىڭ ياسىنىڭ كېرىلىش كۈچى ئىككى قىسقا ھەم ئېلاستىكلىقى ئۆزئارا

تەسىر كۆرسىتىدىغان رادىيانىڭ بارلىققا كەلگەن . قولدا تۇتىدىغان يەردىن كىرىچتىكى ئوقنى قويىدىغان يەرگىچە بولغان ئارىلىق بەك قىسقا بولغاچقا ، يانىك يۇقىرى قىسمىدىكى رادىيان تۆۋەن قىسمىدىكىدىن چوڭراق بولىدۇ . بۇنداق بولغاندا ، ئوقياچىلار تېخىمۇ ئەركىن ھەرىكەتلىنىش ئىماكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ . بۇنداق يا شەكلىگە قاراپ «بىنىشانىپتر نىك يا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئارخېئولوگلار بىر قىسىم ھەمدەپنە بۇيۇملىرى ئارد- سىدىن ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر كەلگۈدەك بىر قانچە يانى تاپقان ، بەزىلىرىنىڭ سۇپىتى ناچار بۇيۇملار بولسىمۇ ، ئەسلىدىكى قىممىتى بار بۇيۇملار بولمىغاچقا ، ئۇلارنى ۋا- كالىتەن ھەمدەپنە قىلغان ئىكەن . ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھۇنلار ئانا يۇرتىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ كەتكەن . ئاسا- سىادىن كېلىدىغان تەمىنات كېلىپ بولالمىغانلىقتىن ، قو- شۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى تەسىرگە ئۇچراپلا قالماي ، بۇنداق يانى ياساشقا كېرەكلىك ماتېرىياللارنى تېپىشمۇ تەسكە توخ- تىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنى ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئۈس- تىلارلا ياسىيالايدىغان بولغاچقا ، بۇنداق يا ئازلاپ كەتكەن- سېرى ، ئۇنىڭ قىممىتىمۇ ئاشقان .

ھۇنلار ئوقنىمۇ ئاسىيادىن ئېلىپ كەلگەن . ئوقنىڭ دەستىسىگە ئالاھىدە تۈشۈك ئېچىلغان بولۇپ ، ئاتقان ئوق- نىڭ ئوخشىمىغان ئاۋازلار چىققان . مۇشۇنداق ئۈسۈل بە- لەن ھۇنلار جەڭلەردە دۇشمەن ئۇقمايدىغان بۇيرۇقلارنى يەتكۈزگەن . ئوق بېشى تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ ، ئۇچ قىرلىق ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 سانتىمېتىر كېلىدۇ .

ئوقتىك تېشىپ ئۆتۈش كۈچى جان ئالغۇدەك دەرىجىدە بولۇپ ، بۇنداق ئوقنى ياۋروپالىقلار شۇ چاغقىچە ئۇچرىتىپ باقمىغان. بۇ ئوقلار رىم لەشكەرلىرىنىڭ بېلىق قاسىرىقىدەك ساۋۇتلىرىنى قەغەز تەشكەندەك تېشىۋەتكەچكە، رىملىقلار ئىنتايىن قورقۇپ كەتكەن. ھۇنلار ئوقياسى بەلەن 60 مېتىر يىراقلىقتىكى نىشانغا دەل جايىدا تەگكۈزەلەيدىكەن. شۇڭا، دۈشمەننىڭ قىلىچ‌ۋازلىرى ، نەيزىۋازلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئوقياچىلىرى ھەمىشە ھۇنلارنىڭ ئوقياچىلىرى ئالدىدا ئامالسىز قالىدىكەن. بۇنداق ھەربىي ئەۋزەللىكنى بىلەن ھۇنلار ھەممىلا يەردە غەلىبە قىلىۋەرگەن. ھەربىي جەھەتتىكى بۇنداق ئەۋزەللىككە ئىگە ھۇنلار نىڭ تۇساتتىن ياۋروپا چېگرىسىدا پەيدا بولۇشى ، ياۋروپالىقلارنى بىردىنلا ئاخىرى زامان يېتىپ كەلگەندەك سارىسىمىگە چۈشۈرۈۋەتكەن. ياۋروپالىقلار بۇنداق ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلىنى ئاسالسىز قالغان. قەدىمدىن قالغان يۇزمۇيۇز ئېلىشىش كۈچلۈكلەر غەلىبە قىلىدىغان ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى بولسا ھازىر ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى. رىملىقلاردىن ئۇرۇشتا ئۆلۈۋاتقانلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە، ئۇلار تەدبىر قوللىنىپ، لەشكەرلەرگە قۇلۇپلۇق ساۋۇت كىيدۈرگەن. لېكىن، بۇ يېڭىچە مۇداپىئە كىيىمى ھەربىي يۇرۇشتە ۋە جەڭدە تولىمۇ قولايسىز بولغاچ ، گەرچە لەشكەرلەرنىڭ زەخمىلىنىش پىرسەنتى تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، ئەركىن ھەرىكەت قىلالمىغاچقا ، تازا ئۇبدان ئۇرۇش قىلالمىغان.

ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش ئىستراتېگىيەسى ئىنتايىن مۇھىم

غەلىبىلەرگە ئېلىنىپ بارغان. كىچىك كۆلەمدىكى 500—1000 كىشىلىك سەرخىل قوشۇن مىڭ-مىڭ ئوقيا-نىڭ ھىمايىسىدە ھەر تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىدىكەن. ناۋادا دۇشمەنلەر توپلىنىپ جەڭگە كىرسە، ھۇنلار يالغاندىن يېڭىلگەن بولۇپ قېچىپ، دۇش-مەننى ئۆزىنى قوغلاشقا قىزىقتۇرىدىكەن. بۇ ۋاقىتتا يېقىن ئەتراپتا مۆكۈپ ياتقان ئوقياچىلار ئوق ياغدۇرىدىكەن، ئۇ-لارنىڭ ئوقىدىن ناھايىتى ئاز ساندىكى دۇشمەنلەرلا ئامان قالىدىكەن. يالغاندىن قاچقان بايىقى چەۋەندازلار بۇ چاغدا جەڭگە كىرىپ، دۇشمەننىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلىدىكەن.

5- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان يۇنانلىق تارىخشۇناس سوشىموس «يېڭى تارىخ» دېگەن ئەسىرىدە ھۇنلارنىڭ مۇ-شۇنداق جەڭ قىلىش تاكتىكىسى ھەققىدە خاتىرە قالدۇر-غان. ھۇنلار تاكتىكىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇلار ئاۋۋال قاچىدۇ، ئەمما ئارقىدىنلا «.....يان تەرەپتىن ره-قىبىگە ئۇچقۇر چېكەتكىلەردەك مىڭ-مىڭ ئوق ياغدۇرىدۇ، ئۇلاپلا بىر مەيدان قانلىق قىرغىنچىلىق يۈز بېرىدۇ.»

كىمكى ھۇنلارنىڭ ئوقىدىن ئامان قالغان بولسا، ئۇ ھون چەۋەندازلىرىنىڭ قوش بىسلىق ئۇزۇن قىلىچىدىن ئاگاھ بولۇشى كېرەك. ئارخېئولوگىيەلىك نۇرغۇن بايقاش-لار ئارقىلىق، ھازىر بىز بۇنداق ئۇزۇن قىلىچ بىلەن تونۇش بولۇپ قالدۇق. قىلىچنىڭ دەستىسى ئادەتتە ئالتۇن بىلەن نەقىشلىنىدۇ ھەم ئادەتتىكى تەبىئىي ياقۇتلاردىن كۆز قويۇلىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئوقياسىغا ئوخشاش، بۇنداق قوش بىسلىق قىلىچمۇ ياۋروپالىقلارنىڭ قىلىچىدىن ئې-

شىپ چۇشىدۇ. ئۇنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇ يەردىكى ، قىلىچنىڭ تۇتقۇچىدا قول توسقۇچ بار بولۇپ ،دۇشمەن بىلەن ئېلىشقاندا ،ھۇن جەڭچىسىنىڭ قولىنى قوغدىيالايدۇ. ئۇرۇش ھۇنلار ئۈچۈن ئېيتقاندا خىزمەتتۇر ، ئات بولسا ئۇلارنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى . ئۇلار ھەم ئۆزى ئۈچۈن ، ھەم باشقىلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىدۇ . ئۆزى ئۆچۈن قىلغاندا ، ئۇلار يېزا - قىشلاق ، ئۆي - ماكان ، چېركاۋ ۋە شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ ئېلىپ بارىدۇ ، كۆتۈرەلمىگۈدەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئامال قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. باشقىلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغاندا ، يالالانما قوشۇن بولۇش شالاھىيىتى بىلەن ئۆزىنىڭ باھاسىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆستۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ جېنىنى ئالىقانغا ئېلىپ قويۇپ باشقىلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشى ھەرگىز مۇ سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن بولماستىن ، بەلكى پۇل ئۈچۈندۇر. ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ئۇرۇشنى كىمنىڭ نامىدا قىلىسا ئوخشاش بۇ ھەرگىز مۇ ھۇنلار پەقەت ئۇرۇشقا تايىنىپلا جان باقىدۇ دېگەنلىك ئەمەس . ئۇلار يەنە ئات سودىسى قىلىپ نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ . ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ئات بەلكىم بىر دىنبىر ، شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم ئېكسپورت تاۋىرى بولسا كېرەك . ئۇرۇش مەزگىلىدە ئات سودىسى قىلغانلارنىڭ ئېغىر جازالىنىدىغانلىقىدىن قارىغاندا ، ئاتنىڭ ھۇنلار ئۈچۈن نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دۇشمەنلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنى ھۇنلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

بۇ غەلىتە ھۇنلارنىڭ باشقىلاردىن ئەڭ پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى ، ئۇلار ئىگىلىۋالغان زېمىنىنى قوغداپ قېلىشنىڭ كويىدا بولمايدۇ . ئۇلار ھەرگىزمۇ ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن دېھقانلارنى ئېتىزلىقىدىن قوغلاپ چىقارمايدۇ . شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئارامبەخش ئۆيىنى ئېگىلىۋىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى شەھەردىن قوغلىمايدۇ . ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئېرىشىش ئۈچۈنمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ھۆكۈمەتنى تارقىتىۋەتمەيدۇ . ئۇلار شەپقەتسىزلەرچە بۇلاپ ، تالاپ ، قىراغنچىلىق قىلىدۇ ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار بولسا ، ئۇلارنىڭ نېمىشقا مۇشۇنداق قىلىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنى كىشىلەر بىلىدىغان ھەممە دۈشمەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ قورقۇنچلۇق . پېشۋا پوپلار بۇنىڭدىن سىراسىمگە چۈشۈپ ، ئاخىر زامانىنىڭ بېشارىتىدە تەسۋىرلەنگەن چەۋەندازلار ئەمدى كەپتۇ ، ھۇنلار جازالىغۇچىلارکەن ، بۇ دېگەن «تەڭرىنىڭ جازاسى» دەپ ئويلاپ قېلىشقان . ھالاكەتلىك كۈنلەر يېقىنلاشقاندا ، ئاۋگوستىنۇس : «دۇنيا ھالاكەت گىردابىغا پېرىپ قالدى ، پات ئارىدا يوقالغۇسى» دەپ يازغان .

ئاتىلا بىلىگە خام گۆش قىستۇرۇش

ھۇنلار ياۋروپا چېگرالىرىدا پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئۇلار ھەققىدە سانسىز لېگىنلار رىۋايەتلەر تارقالغان . بەزىلەر ھۇنلار دۈشمىنىنىڭ باش سۆڭىكىنى قەدەھ قىلىپ شاراب ئىچەرمىش دېسە ، يەنە بەزىلەر ئۇلار قەبىلىلىرىنىڭ ئۆلتۈرەر-

مىش ، ئوقىنى ئۇرۇش باشلاشتىن ئىلگىرى ھامىلە قاينات-
قان شورپىغا چىلاپ قويارمىش ، ئۇلار بالىلارنىڭ گۆشىنى
يەپ ، ئاياللارنىڭ قېنىنى ئىچەرمىش . ئۇلار كېچە - كۈن-
دۈز ئاتنا يۈرەرمىش ، ھەتتا ئانقا مىنىپ ئۇخلارمىش ،
ئۇلارنىڭ پۇتى يىگلەپ كەتكەنلىكتىن ، يول ماڭالمىغۇدەك-
مىش ، دېيىشىدۇ . ئاممىيانوس : «جاپالىق تۇرمۇش ئۇلارنى
چىنىقتۇرغان . ئۇلار ئەزەلدىن يىمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ
يېمەيدىكەن ، تازۇنىممەتلەرگىمۇ بىھاجەت ئىكەن . ياۋا
كۆكتاتلارنىڭ يىلتىزى ۋە ھەرقانداق ھايۋاننىڭ گۆشىنى
خام يەيدىكەن . گۆشنى ئۆزنىڭ يوتىسى بىلەن ئاتنىڭ
دۇمبىسى ئارىسىغا قىستۇرۇپ ئىسسىتىدىكەن» دەپ ياز-
غان . ھۇنلارنىڭ يىمەك - ئىچمەك ئادىتى ھەققىدە كەڭ
تارقالغان سۆز - چۆچەكلەر ئۇنىڭ ھەقىقىي يادروسى ئاسا-
سىدا بارلىققا كەلگەن . ھۇنلار يا ئاتنىڭ دۇمبىسىدىكى
ياغاچ ئېگەر ، يېغىر قىلىۋەتكەن ، يەرنى تېتىرەك ساقايتىش
ئۈچۈن ، ئاتنىڭ دۇمبىسىگە خام گۆش قىستۇرغان ، ياكى
شامالدىتىپ قۇرۇتۇش ئۈچۈن گۆشنى يېيىدا ئېلىپ يۈر-
گەن . ھازىرمۇ بەزى يايلاق قەبىلىلىرى شامالدىتىپ قۇرۇ-
تۇش ئۇسۇلى بىلەن قىشلىق يېمەكلىكلىرىنى ساقلايدۇ .
ھۇنلار يەنە پىسخىكىلىك ئۇرۇش قىلىشنىڭ مۇتە-
خەسسىسى . ھۇنلار بىلەن زاماندىش كىشىلەرنىڭ خاتىرە
سىگە قارىغاندا : «ئۇرۇشتا دۇشمىنىنى قورقۇتۇش ئۈچۈن
ھۇنلار يۈزىنى پىچاق بىلەن تىلىۋېتىپ ئۇنىمۇ يانمايدە-
كەن» . بىلەك ۋە مۇرىسىگە ھەر خىل گۈللەرنى چىكىۋې-
لىپ ، ئۇستىگە ھايۋانات تېرىسىنى يېپىنىۋالىدىكەن . ئوق-

دانغا بولسا قىپقىزىل ئوقلارنى سىلىپ قويىدىكەن . سۆ-
ڭىكى ۋە مۇڭگۈزلەرنى ئېسىۋالىدىكەن . بەلبېغىغا رەڭگا-
رەڭ ياغلىقلارنى چىگىپ ، كىيىملىرىگە باغلىۋالىدىكەن .
چاچلىرىنى خورما رەڭ بويياپ ، چېچىنى پاخپايتىۋالىدىكەن
ياكى ئۆرۈۋالىدىكەن ھەمدە چېچىنىڭ بىر قىسمىنى چۈشۈ-
رۈۋېتىپ ، كىشىنىڭ تېنى شۇركەنگۈدەك ھۆركىرىگىنىچە
دۇشمەنگە ئېتىلىدىكەن . . . . . .
بۇنىڭدىن باشقا رىۋايەتلەردە ، ھۇنلار ئاۋۋال ئۆزىنىڭ
مەڭزىنى تىلىپ ، كېيىن يەنە تىكىپ قويىدىكەن ، بۇنىڭ
بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسلىدىلا شالاڭ ساقىلى تاتۇقلار ئارىسى-
دىن كۆرۈمسىز ئۆسۈپ چىقىدىكەن . گوت تارىخشۇناسى
جوردانس : «ئۇلارنىڭ تېرىسى بەك قارا ، يۈزىنىڭ شەكلى
غەلىتە ، كۆزىنىڭ ئورنىدا ئىككى قارا تۆشۈك بار ، بۇرنى
پاناق ، يۈزىنىڭ ھەممە يېرى تاتۇق » دەپ يازغان . يۇنانلىق
تارىخشۇناس سوشمۇس : «ئۇلار مايمۇنغا ئوخشاپ كېتىدى-
كەن » دەپ قارايدۇ . كرىمۇننىڭ ئېپىسكوپى سىدونۇس :
«ھۇنلارنىڭ يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلىرىنىڭ چىرايىمۇ بەك
قورقۇنچلۇق ئىكەن . . . . . ئۇلار بۇرنىنى مەڭزىدىن ئېگىز-
رەك يوغىناتمايدىكەن . چوڭىيىپ جەڭ قىلغاندا يۈز دۇبۇل-
غىسى كېيىش ئۈچۈن ، بۇرنىنى لاتا بىلەن تېڭىپ ، ئېگىز-
لەپ كېتىشىنى توسىدىكەن . بۇنداق ئەھۋالدا بالىنىڭ ئۆز
ئانىسىلا يۈزەك پارىسىنىڭ يۈزىنى بۇزۇۋېتىدىكەن . . . . . »
دەپ تەسۋىرلىگەن . ئۇ ياش ۋاقتىدا گاللىيەدە ھۇنلار بىلەن
بولغان ئۇرۇشتا ھۇنلارنىڭ جەڭ قىلىش ئۇسۇلىنى ئىگد-
لىگەن . ئۇ يەنە ھۇن بالىلىرىنىڭ بۇرنى بېسىپ تۇزلىنى-

دىكەن ، شۇنداق بولغاندا ، دۇبۇلغا بېشىدىن چۈشۈپ كەتـ
مەسىمىش ، دەپ تولۇقلىما قىلغان .
بۇنداق تەسۋىرلەش رىملىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقـ
داشلىرىنى سارايسىمىگە سالغان . ئېنىقكى ، بۇنداق ئارتۇقـ
چە مۇبالىغىلىق تەسۋىرلەشلەر كىشىلەرنىڭ يات مىللەتـ
لەرگە بولغان ۋەھىمىلىك تۇيغۇسىنى قوزغاش ئۈچۈن بوـ
لۇپ ، بۇ يات مىللەتلەر بولسا پات ئارىدا ھۆكۈمرانلىق
ھوقۇقىنى تارتىۋالاتتى . رىمدا ھۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشىـ
دىن قورقۇپ نۇرغۇن كىشىلەر دە ئىستېرىيەلىك كەيپىيات
پەيدا بولغان . رايلىشىغ رىشپ ئىلىمخىرى ئىلىمغ
يەنە بىر جەھەتتىن ، رىملىقلار ئاسىيالىقلارنىڭ پاـ
كار ، دوغىلاق بوي ـ بەستى ۋە ئادەتتىكىچە يۇز قۇرۇلمىـ
سىدىن بارا ـ بارا ياتسىرىنمايدىغان بولغان . رىملىقلار ئەلـ
چىلەرنىڭ زىيارىتى ئارقىلىق ئالانلار ۋە كىچىك ئاسىيا
ھەم پېرسىيەدىكى بىر قىسىم كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر
بىلەن تونۇشقان . ئەينى چاغدىكى چەت ئەللىكلەرنى قۇل
قىلىش مودىسىمۇ رىمدىكى كۆپ خىل مىللەتلەرنىڭ سىڭـ
ىشىدە تۇرتكىلىك رول ئويناغان .
ھۇنلارنىڭ ياۋروپادىكى تەسىرى چوڭايغانسىرى ، كـ
شىلەر ھەتتا ئۇلارنىڭ گۈزەللىك قارىشىنىمۇ قوبۇل قىلـ
غان . موڭغۇلىيەدىن فرانسىيىنىڭ غەربىگىچە تارقالغان
ھۇنلارنىڭ قەبرىسىدىن ئارخېئولوگلار ئالاھىدە بىر ھادـ
سىنى بايقىغان : جەسەتنىڭ بېشى نورمال شەكىلدە بولماسـ
تىن ، چېكە ۋە پىشانىسىدىن سىقىلغاندەك ئېنىق ئىزنى
بايقىغان . يۇزىدىكى قورۇقلار باشنىڭ سۆڭىكىگىچە سوـ

زۇلغان . سەۋەبى ناھايىتى ئېنىقكى : باشىنىڭ سۆڭىكى سو-
زۇلغاچقا ، باشىنىڭ شەكلى ئۆزگىرىپ كەتكەن . ئارخېئو-
لوگلار بۇنى «مۇنارسىمان باش سۆڭىكى» دەپ ئاتاشقان .
كىشىلەر يەنە بۇنداق سۇئالنى غەيرىي شەكىلنىڭ قانداق
پەيدا بولغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن . بۇ ۋاقىلارنىڭ باش سۆڭ-
كى يۇمشاق بولۇپ ، ئۆسۈش مەزگىلىدە تۇرۇۋانقاچقا ،
كىشىلەر لاتا ياكى پوتا بىلەن بۇ ۋاقنىڭ بېشىنى بوغۇپ
قويغان ، بۇنىڭ بىلەن باش سۈڭىچاق چوڭايغان .
ئەينى چاغدا ھۇنلار ئىگىلىگەن رايونلاردا پەقەت ئاق-
سۆڭەكلەر ۋە بەگلەرنىڭ بېشى مۇشۇنداق ئۆزگەرتىلگەن
بولۇپ ، بۇ تۆۋەن قاتلامدىكىلەر بىلەن پەرقلىنىدىغان بىر
خىل ئىجتىمائىي بەلگە ئىكەن ، ھەتتا گېرمانلار رايونىدىكى
تېرىنگېن ۋە ئودېنۋالدىنمۇ بۇنداق يېڭىچە مودىنىڭ ئىسپا-
تى تېپىلغان . ياۋروپالىقلار نېگىمۇ بۇنداق سىرتتىن كەلگەن
مودىنى ئۆگىنىشى ھونلارنىڭ بويسۇندۇرغان رايونلاردا نە-
قەدەر ئېتىبارغا ئېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇزاققا سوزۇلغان بۇيۇك مىللىي كۆچۈش

بۇيۇك مىللىي كۆچۈش ئېلىپ بارغان ھۇن قەبىلىلە-
رى ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بىرى «ئاق
ھۇنلار» (ئېفتالىتلار) دەپ ئاتالغان ، ئۇلار كاۋكاز تاغ
تىزمىلىرى ۋە قەدىمكى پېرسىيەنىڭ شىمالىنى ماكان تۇت-
قان ھەم ئۇ يەرلەرگە نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىل-

غان . يەنە بىرى قارا ھۇنلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تېرىسى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىيىپ كەتكەن ، ئۇلار ئاق ھۇنلاردىنمۇ قارا بولۇپ ، ئورال تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي قاپتاللىرىدىن كەلگەن . 374 - يىلى قارا ھۇنلار ئاتامانى بالامىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، ۋولگا دەرياسى بىلەن دون دەرياسى ئارىلىقىدىكى ئالانلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان .

ئالانلار مۇ ئات مىنىپ يۇرىدىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولۇپ ، ئۇلار ھۇنلارنىڭ غەربكە تاجاۋۇز قىلىپ ماڭغان سەپىرىدە تۇنجى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلاردۇر . ئۇلارنىڭ نەيزە ۋە قىلىچى ھەرقانچە قىلىسىمۇ ھۇنلارنىڭ قورالىغا تەڭ كېلەلمىگەن . ئالان خانلىقى ئاسىيانىڭ غەربىي ۋەياۋروپانىڭ شەرقىگە جايلاشقانلىقتىن ، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە دۆلەت — جۇڭگو بىلەن رىم تارىختا تۇنجى رەت بۇ ۋەقەنى ئۆز دۆلىتىنىڭ سالنامىسىگە كىرگۈزۈپ ، رۇسىيەنىڭ جەنۇبىي ۋە ئىراننىڭ شىمالىغا جايلاشقان بۇ خانلىقنىڭ ھالاك بولۇش جەريانىنى تولۇق خاتىرىلىگەن .

بۇيۇك مىللىي كۆچۈشنىڭ ئەسلەپكى مەزگىلىدە ، قېچىپ چىققان ئازسانلىقتىكى ئالانلار جەنۇبقا كۆلىنىڭ ئۆتكەن كېيىن ئالانلار بىلەن ۋاندالىلار شىمالىي ئافرىقىدا بىر مەزگىل قۇدرەت تاپقان «ۋاندالىلار ۋە ئالانلار خانلىقى» نى قۇرغان . لېكىن ، كۆپ سانلىقى ئالانلار ياۋروپا بىلەن ئاسىيا تۇتاشقان جايدا قالغاچقا ، ھۇنلارغا باش ئەگكەن . ئىلگىرى دۇشمەنلىشىپ ئۆتكەن كۆچمەن چارۋىچى

مىللەتلەر ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىتتىپاقداشلاردىن بولۇپ قال-
غان ، ھۇنلار بىلەن ئالانلار بىرلىشىپ دنېپر دەرياسىنىڭ
غەربىي قىرغىقىدىكى شەرقىي گوتلارغا ھۇجۇم قىلغان.
گوتلارنىڭ ياشىنىپ قالغان پادىشاھى ئېرمانارىھ ئۆز ۋاق-
تىدا رۇسىيەنىڭ شىمالىدىن قىرىم يېرىم ئارىلىغىچە بول-
غان گېرمان رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن داھىي بولسا-
مۇ ، مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن دۇشمەن ئالدىدا كۆ-
رەشتىن ۋاز كېچىپ ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان .

قارا ھۇنلار ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ 12 ئايدىن كې-
يىن ، يەنى 375 - يىلى ۋەزىيەتتە كومېدىيەلىك ئۆزگە-
رىش يۈز بەرگەن . شەرقىي گوتلار غەربكە قېچىش بىلەن
بىرگە ، ئەسلىي دنېپر دەرياسى بىلەن بالتىق دېڭىزى بويى-
دىكى ئۇچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئولتۇراقلاشقان قېرىنداشى
بولمىش غەربىي گوتلارنى دوناي دەرياسىغىچە سۈرۈپ بار-
غان . ئارخېئولوگلار غەربىي گوتلاردىن قالغان مەھەللە،
قەبرە ۋە ئۇلارنىڭ يوشۇرۇپ قويغان ئالتۇن - كۈمۈش،
مال - دۇنياسىغا ئاساسلىنىپ ، ئۇلارنىڭ قېچىش يولىنى
تەسۋىرلىگەن . خۇددى ئالانلار ھۇنلاردىن يېڭىلىپ قالغان-
دەك ، شەرقىي گوتلارنىڭ ئادىمى كۆپ ، كۈچى زور بول-
سىمۇ ، ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇيالمايى ، ئاخىر باش
ئېگىشكە مەجبۇر بولغان . ئۇلار دنېپر دەرياسى قىرغىقى-
دىن قوغلىنىپ ، ئاخىر رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىغا
كەلگەن . غەربىي گوتلار بولسا ھۇنلار ، ئالانلار ۋە شەرقىي
گوتلارنىڭ بىرلىشىپ ئۆزىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىدىن
قورقۇپ ، ھايات قېلىشنىڭ بىردىنبىر يولى — رىم

ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ دونای دەريا سىدىن ئۆ-
تۈۋېلىشنىڭ كويىدا بولغان . بولمىسا ئۇلارنى بىر مەيدان
چوڭ قىرغىنچىلىق كۈتۈپ تۇراتتى . ئۇلارنىڭ ئىلتىجاسى
ئىجازەتكە ئېرىشىپ ، غەربىي گوتلار 376 - يىلى رىم
ئىمپېرىيەسىنىڭ تېررىتورىيەسىگە كىرگەن ۋە ئۆزىنىڭ
زېمىنىنى ھۇنلارغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن . ۋاھالەنكى ، ئۇلار
ھۇنلار پىلەن بولىدىغان ئۇرۇشنىڭ يەنە ئىككى ئەۋلاد دا-
ۋاملىشىدىغانلىقىنى تېخى بىلمەيتتى . شۇنداق قىلىپ ھۇن-
لار شەرقتە ئاسىيانىڭ كىندىكىدىن ، غەربتە دونای دەريا-
سىغىچە بولغان بىپايان زېمىنىنى ئىگىلىۋالغان . ئۇلارنىڭ
مەشھۇر داھىيسى ھازىرقى ۋېنگرىيەدە قارارگاھ تىككەن .
ھۇنلار گەرچە بىپايان زېمىنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ ،
ئەزەلدىن بىر دۆلەت قۇرۇشنى ئويلاپ باقمىغان . قارا
دېڭىز ئەتراپىدىكى ئاق ھۇنلار غەربكە يۈرۈش قىلىش سە-
پىگە قوشۇلماي ، كىتم بىلەن ئۇرۇش قىلىش ، قانداق
ئۇرۇش قىلىشنى ئۆزى قارار قىلىپ يۈرۈۋەرگەن . قارا
ھۇنلارنىڭ ئايرىم قەبىلىلىرى دونای دەريا سىدىن يىراق
بولغان قەدىمكى ئالان ئىمپېرىيەسىدە ئولتۇراقلىشىپ ،
رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ چېگرا سىنى ماكان تۇتقان قىرىنداش-
لىرى بىلەن ئاساسەن مۇناسىۋەت قىلمىغان ياكى ناھايىتى
سۇس مۇناسىۋەتتە بولغان ، ئۇلار بولسا شەرقتىكى تەھدىت
دەپ قارالغان . ھۇنلارنىڭ نۇرغۇن مۇستەقىل قەبىلىلىرى
بولۇپ ، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن باغلىنىش بولسا-
مۇ ، لېكىن مۇكەممەل بىر قۇدرەتلىك دۆلەت ئەمەس ئى-
دى . ئۇلار پەقەت ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىنى قوغلاشقان-

دا هەم ئىتتىپاقلىشىپ ئېرىشكەن غەلىبە مۇبارىكى قوغ-
دىغاندىلا، ئاندىن بىر چەكسىز قۇدرەتلىك دۆلەت بولالايت-
تى. [illegible]
بۇگۈنكى ئىران ۋە كىچىك ئاسىيانى ئىگىلىگەن بىر
قىسىم ئاق ھۇنلار رىم شەھىرىنىڭ بايلىرىنى خېلى
بۇرۇنلا ئاكلىغاچقا، ۋىزانتىيە شەھىرىنى ھۇجۇم نىشانى
قىلىپ، كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتكەن. بۇ ئۇلار ئويلاپ يەتەل-
مىگەن بىر ئاددىي ئويۇن ئىدى. ھۇنلارنىڭ بېسىپ كەلگەن-
لىكى توغرىسىدىكى خەۋەر كونستانتىنوپولغا تارقىلىپ، ئۇ
يەردىن رىمغا يېتىپ كەلدى. رىم پادىشاھى تېئودوسىئوس
ھونلارنىڭ دۇنياي دەرياسى بويلىرىدىلا بولۇپ قالمای، كە-
چىك ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرنىمۇ تالان - تاراج
قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئامالسىز لارچە تونۇپ يەتكەن.
ئۇزاق ئۆتمەي ھۇنلار بۇگۈنكى تۇركىيەنى بېسىپ
ئۆتۈپ، قەدىمكى زامانداكى بايلىقلار شەھىرى ئەنتاكىيەگە
يېتىپ كەلگەن. ئۇ چاغدا ھۇنلارنى توسۇپ قالالىغۇدەك
كۈچ يوق ئىدى. ئەنتاكىيەلىك بىر كىشى شۇ چاغدىكى
قورقۇنچلۇق تالان - تاراجنى كۆزىنكىلەر ئۈچۈن بىر تاشقا
پۈتۈپ: «ئۇلار ئارىمىزدا، بىراق بىز ئۇلارنىڭ نەدىن
كەلگەنلىكىنى بىلەلمىدۇق. ئۇلار مۇقەددەس بۇلاقتا ئاتلىـ
رىنى سۇغىرىشتى. ئىبادەتخانىنىڭ پەلەمپىيىدە قىزىلىرى-
مىزنى ئاياغ ئاستى قىلدى. شەھەرنىڭ تۆۋرۈكلىرىنگە بالـ
لىرىمىزنىڭ بېشىنى ئېسىپ قويۇشتى. قىزلىرىمىزنى يا-
لىڭاچلاپ، ئاتقا مىندۈرۈپ ئېلىپ كېتىشتى. ئۇلار (قىز-
لار) ئەنتاكىيەدىن شۇ ئايرىلغىنىچە، بىز ئۇلارنى قايتا

كۆرەلمىدۇق» دەپ خاتىرلىگەن. ئاھالىلەر ساراسىمگە چۈشكەندە ، رىم پادىشاھى بۇ ۋەھىمىلىك خەۋەرلەردىن قورقۇپ كەتمىگەن . چۈنكى ، ئۇ- نىڭغا شەرقىي شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ پات ئارىدا گوتلارنىڭ ئاشلىقىنى يەپ تۈگىتىدىغانلىقى ، تولۇقلىما يارەمگە ئېرىش- شەلمەيدىغانلىقى ، بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھۇنلارنىڭ كىچىك ئاسىيادا پېرىسىيە ۋە ۋىزانتىيەنىڭ قايتۇرما زەربە- سىگە ئۇچرايدىغانلىقى بەش قولدەك ئېنىق ئىدى . تېئودو- ستۇس يەنە ھۇنلارنىڭ بۇلاڭچىلىققا تايىنىپ باشقىلارنىڭ ئاشلىقى ، مال - چارۋىسى ۋە ئالتۇنى بىلەن تۇرمۇش كەچۈ- رىدىغانلىقى ، ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبە بولغاندىلا بۇلارغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنىمۇ تونۇپ يەتكەن . شۇڭا ، ئۇ توپىلاڭ كۆتۈرگەن غەربىي گوتلارنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ، قىلچە ئارتسالدى بولماستىن ، بۇ ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ دونای دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقتىكى ھۇنلار بىلەن سۈل- ھى قىلىشقان . ھۇنلار بېسىپ كەلگەندە غەربىي گوتلار رىم ئىمپېرىيەسىگە قېچىپ كېلىپ ؛ رىم پادىشاھىغا بېقىنغان- لىقىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ ، يەنىلا مۇستەقىل بولۇشنىڭ كويىدا بولغان .

گەرچە ھۇنلار كىچىك ئاسىيانى تالان - تاراج قىلغان بولسىمۇ ، تېئودوسىئوس يەنىلا ئاق ھۇنلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، قارا ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى چەكلىمەكچى بولغان . سىرتقا قارىتا ئۆزئىنى بارلىق ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ دوستى قىلىپ كۆرسەتپ ، ئەمەلىيەتتە بۇ قەبىلىنى يەنە باشقا قەبىلىگە قارشى تۇرۇشقا قۇتراتقان . تېئودوسىئوس

مۇشۇنداق خەتەرلىك سىياسەت قوللىنىپ ئۆز دۆلىتىنى 20 يىل خاتىرجەم ساقلىغان .

لېكىن ، تېئودوسىئوسنىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن ، بۇ خاتىرجەملىك بىردىنلا بۇزۇلۇشقا يۈز بەرگەن. 395- يىلى دونايۇ دەرياسى بويىدا يېڭى ئۇرۇشلار باشلانغان. ھۇنلار بىلەن گېرمانلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ۋە ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پۇت تىپىشىشلەر ۋەزىيەتنى تامامەن قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن. رىم ئىمپېرىيەسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا تۈرتكە بولغان. رىملىقلار ئىلگىرى چېگرىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلارغا سالماقلىق بىلەن قارىغان بولسا ، ئەمدى ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىككە بولغان ۋەھىمە ئالماشقان . تېئودوسىئوس ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇزاقتىن بېرى چۈۋۈلۈپ كېتەي دەپ قالغان رىم ئىمپېرىيەسى ئاخىر پارچىلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئىككى ھۆكۈمران مەيدانغا كېلىپ ، ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم)گە ئارکادىئۇس ، غەربىي رىمغا خونورىئوس ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

قەھرىمانلىق دۇنياغا كېلىشى

4- ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ياۋروپادىكى ھۇنلار قۇدرەتلىك ئەللەردىن سانىلىدىغان بولۇپ تۇلغاندى. ئاتتىلانىڭ بالىلىق دەۋرى ئەجدادلىرىنىڭكىگە بىلەن ئوخشىمايدىغان مۇھىتقا توغرا كەلدى . ئۇنىڭ ئەجدادلىرى بوران

سوقۇپ تۇرغان چېدىرلاردا ياكى كالا ھارۋىسىدا تۇغۇلۇپ ، باللىلىق دەۋرىنى ئۇزاققا سوزۇلغان غەربكە يۇرۇش جەريانـ لىرىدا ئۆتكۈزگەن . ئاتتىلامۇ گەرچە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ ئەۋلادى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ پۈتۈنلەي يېڭى بىر دەۋردە ئۆسۈپ يېتىلگەن .

مىلادىيە 410 - يىلى بۇ ھۇن خانزادىسى 14 يېشىدا راۋىننا (غەربىي رىمنىڭ پايتەختى)دىكى خوننولىئوسنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كېلىنگەن .ئۇ چاغلاردا ئاقسۆڭەك ۋە بەگلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ئاتالمىش بارىمتاي سۈپىتىدە باشقا ئەللەرنىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىلىپ ،يات ئەللەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش ناھايىتى ئومۇملاشقان . بۇ خىل مىلـ لەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش ئۆزئارا ھۆرمەتلىـ شىشنىڭ ئىپادىسى بولۇش بىلەن بىرگە ، يەنە ئۆزئارا ئۇرۇش قىلماسلىقنىڭمۇ بىر خىل كاپالىتى ئىدى .

راۋىننا رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى ئىدى ، رىم بولسا مەمۇرىي پايتەختى ئىدى . بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئەينى چاغدىكى ھەشەمەتلىك موسائىكىلار ۋە ئۆزگىچە دىنىي ئىمـ رەتلەرنىڭ كىلاسسىك دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ھۇـ قۇق مەركىزىدىكى ھاياتنىڭ قانداق بولغانلىقىنى كۆرۈۋالـ لايمىز. ئاتتىلا ئۆزىدىن بەش ياش چوڭ رىملىق ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن بىلەن ئاغىنە بولغان ، ئائىلىسىدىن ئىلگىرى ھۇن تەرىقىتى رۇئاننىڭ ئوردىسىدا باريمتاي بولۇپ تۇرـ غان .

ئاتتىلا ئىتالىيەنىڭ شىمالىدىكى بۇ شەھەردە غەمسىز يىللىرىنى ئۆتكۈزگەن . ئۇ يۇنان تارىخى ۋە رىم تارىخى ،

شۇنىڭدەك مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئېسىل ئۆرۈپ ـ ئادىتىنى ئۆگەنگەندىن باشقا، يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن خىرىستىيان دىنى بىلەن پىششىق تونۇشقان، لاتىن تىلىنىمۇ ئوبدان ئۆگەنگەن. ئۇ رىملىقلارنىڭ كۆزى بىلەن دۇنياغا نەزەر سېلىشنىمۇ ئۆگەنگەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇ رىملىقلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىتتىپاقدىشى بولۇش بىلەن بىرگە، ئەڭ خەتەرلىك دۇشمىنىمۇ بولۇپ قالغان.

ئاتتىلا دۇنيا تارىخىدىكى داھىيانە سىياسىي كۆچكە ئىگە ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرى. تا بۈگۈنگىچە كىشىلەر ئۇ ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارغا غەرق بولۇپ يۈرۈشىدۇ. ئاتتىلا دېگەن ئىسىم بىلەن چېتىشلىق بولغان ھوقۇق ـــ رەھىمسىزلىك بىلەن قاياق ھېسسىيات ئەۋلادمۇئەۋلاد بالىلارنى ۋەسۋەسىگە سېلىپ كەلدى. ئاتتىلانىڭ ھايات ۋاقتىدا توپلىغان ياكى ئەپچىللىك بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ئارقىلىق ئېرىشكەن ھېسابلاپ بولغۇسىز بايلىقى، ئۇنىڭ ريىم پادىشاھى ئالدىدىكى مەغرۇرلۇقى، دۇنيانىڭ ئەڭ پىنھان بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىن تېپىپ كەلگەن ساھىبجامال ـ لارنى ئوردىسىدا ساقلىشىدەك ئىشرەتپەرەسلىكى، شادىيانە مەزىنكىلەردە شاراب ئىچىپ مەست بولماسلىقى، ئۇرۇشلار ـ دىكى چىدامليقلىقى، دىپلوماتىيە ماھارىتى، شۇنىڭدەك ئەڭ ئاخىر ياش كېلىنىنىڭ باغرىدا سىرلىق ئۆلۈپ كېتىشى ـــ بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ ئاتامانىنى رىۋايەت تۇسىنى ئالغان شەخس قىلىپ قويغان. «نەبىلۇنگېن قوشىقى» دېگەن ھۇن تەكرىقوتى ئېسىلنىڭ پروتوتىپى بولغان ئاتتىلا دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىغا مەڭگۈلۈك

كىتىرگۈزۈلگەن .

ئىنسىنىق قانغا ئالتۇن تېگىشىش

ئاتتىلا بالىلىق مەزگىللىدە ھۇنلار بىلەن رىم ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش تېخىچە داۋاملىشىۋاتقان بولۇپ ، ھۇن چەۋەندازلىرى تەرەپ - تەرەپتىن شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيەلىرىگە ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى . بالقان يېرىم ئارىلى (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيە بىلەن بۇلغارىيە چېگرىلىنىدىغان يەرلەر)دا ھونلار مۇز تۇتقان دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ مۇرسىيە تۇزلەكلىكىگە كىردى . ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالىڭى ئالپىس تاغلىرىغىچە كېڭەيدى . شەرقتىكى كىچىك ئاسىيادا ئۇلار سۇرىيەنىڭ بایاشات سودا شەھەرلىرىگىچە ھۇجۇم قىلىپ باردى .

دانىشمەن ھىخمىس 396 - يىلى : «بۇ دەۋرنىڭ ھالاكىتىنى ئويلىغىنىمدا يۈرىكىمنى تىترەك باسىدۇ . 20 يىلدىن بېرى ھەر كۈنى دېگۈدەك رىملىقلارنىڭ ئىنسانىق قېنى قۇستەنتەنىيەدىن ئالپىس تاغلىرىغىچە قاراپ ئېقىۋاتىدۇ . گوتلار ، سارماتلار ، ئالانلار ، ھۇنلار ، ۋاندالار ۋە ماركومانلار ، سىنكەنت ، فراكىيە ، ماكىدونىيە ، داردانىيە ، سېپسارى ، ئېپىر ، دالماتسىيە ۋە پانتونىيەلەرنى تۇزلىۋەتتى ، ئۇلار بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ قاتتىق تالان - تاراج قىلدى . سانسىز لىغان ئېسىل خانىملار ۋە ئېپىپەتلىك قىزلار ئۇرۇشتا ئاياغ ئاستى بولدى . ئېپىسكوپلار تۇتۇپ كېتىلدى . پوپ ۋە باشقا روھانىيلار ئۆلتۈرۈلدى . چېركاۋلار

چېقىۋېتىلدى ياكى ئات ئېغىلى قىلىندى . شېھىنتىلەرنىڭ سۆگەكلىرى ھەر يەرلەردە قالدى . قانچىلىغان دەريالارنىڭ سۈيى ئىنسىسق قان بىلەن قىپقىزىل بويالدى..... » دەپ يازغان .

پۈتكۈل دۇنيا مالىمانلىشىپ ، تۈزلەڭلىكتە تۈيۇقسىز ئوت لاۋۇلدىغاندەك ، كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن «ياۋايى» لار رايونىدىن قېچىپ چىقىشتى . دانىشمەن ئانبراسىئوس ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ئاشۇ يىللارنى : «ھۇنلار ئالانلارغا ھۇجۇم قىلدى . ئالانلار گوتلارغا ھۇجۇم قىلدى . گوتلار تەففالار ۋە سارماتلارغا ھۇجۇم قىلدى . ئىللىرىيىدىن قوغلانغان گوتلار كېلىپ بىزنى قوغلىدى . بۇ ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايۋاتىدۇ » دەپ تەسۋىرلەگەن .

شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلدا ھۇنلار شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيەسى بىلەن كېلىشىم تۈزمەكچى بولغان . ئۇلار تۈزگەن كېلىشىملەر ھەمىشە باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈش ھېسابىغا تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئىلگىرى ھۇنلار سىقىپ چىقارغان گېرمان قەبىلىلىرىگە يۇك بولغان . پاتپاراقچىلىق ئىچىدىكى بۇيۇك مىللىي كۆچۈش جەريانىدا ، شەرقىي گوتلار بىلەن غەربىي گوتلار كىشىلەرنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىقىپ تاجاۋۇزچى بولۇپ قالغان . بۇنىڭدىن باشقا ، ۋاندالىلار ، فرانكلار ۋە رىم تەۋەسىدىكى باشقا مىللەت ۋە قەبىلىلەرمۇ باشقىلارغا تاجاۋۇز قىلغان ، گەرچە ئۇلار ئۆزىمۇ زوراۋانلىقنىڭ قۇربانى بولسىمۇ ، لېكىن باشقىلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ زىيىنىنى

تولدۇرۇۋالماقچى بولغان .

بۇنداق ئەھۋالدا ، ئىچكى جەھەتتىن ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغان رىم ھۇنلارنىڭ ھەربىي كۈچىدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان . بۇ بىر قىزىقتۇرۇشچانلىقى كۈچلۈك ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئىدى . غەربىي رىملىقلار تۇنجى بولۇپ ھوندىلار بىلەن كېلىشىم تۈزگەن ، ئەمما ئەينى چاغدا ئۇلار قانداق ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئويلاپ باقمىغان . شۇبھىسىزكى ، بۇنداق قىلىش كۈچلۈك دۈشمىنىگە دەرۋازىنى داغدام ئېچىپ بەرگەنگە باراۋەر ئىش ئىدى .

شەرقىي رىملىقلار ھۇنلار بىلەن مۇرەسسەلەشمەكچە ، ئۇرۇش تېزلا باشلىنىپ كەتكەن . 408 - يىلى ھۇنلارنىڭ پادىشاھى ئۇلدىز شەرقىي رىمغا ھۇجۇم قىلغان . ئۇ تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن قۇياشنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : «مەن خالىساملا كۈن نۇرى يەتكەن زېمىنلارنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇرىمەن» دېگەن .

شۇ يىلى غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھى ئالارىك رىم شەھىرىنى بۇلاپ - تالاپ قۇرۇقداپ قويغان . ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇزاق مۇددەتلىك ئىگىلىۋالغان .

ئۇلدىزنىڭ ۋارىسى رۇئا (بەزىدە رۇگىراس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تۇنجى بولۇپ پۇلغا تىنچلىق تېگىشىشتەك بېيىش يولىنى بەرپا قىلغان . ئۇ شەرقىي رىمدىكى فراكىيە - گە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ، ئەسلىي ھېچقانچە كۈچىمەيلا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئىمكانىيىتى بولسىمۇ ، يەنىلا تىنچلىق كېلىشىمى تۈزگەن . بۇ ئۇسۇل ھۇنلار دەۋرى ئاخىرلاشقۇچە ياۋروپادىكى بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ قالغان .

قۇستەنتەنىيە ھەر يىلى رۇئاغا 350 قاداق ئالتۇن ئولپان تاپشۇرغان . شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار ھەربىي تەھدىتكىلا تايەنسەپ دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرالايدىغان دەۋرگە كىرەگەن . ئەگەر ئولپان قەرەلىدە تاپشۇرۇلمىسا ، ھۇنلارنىڭ ھەربىي تەھدىتى ئەمەلىيەت ئارقىلىق كۆرسىتىپ قويۇلغان .

شەرقىي رىم بارغانسېرى ھۇنلارغا تايىنىۋاتقاندا ، ھۇنلار بولسا غەربىي رىمنىڭ باراۋەر ئورۇندىكى ئىتتىپاقدىشى بولۇۋېلىپ ، گېرمانلارغا ئورتاق قارشى تۇرغان . ھونلارنىڭ بۇنداق قىلىشى ئاساسەن يەنىلا پۇل ئۈچۈن ئىدى . رىملىق ئائېتىبىئۇس ھونلاردىن ئەسكەر سېتىۋالغان . لېكىن ، ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ھونلارغا بەك ئىشىنىپ كەتكەنلىكتىن ، پۈشايمانىنى ئالىدىغان قاچا تاپالمايلا قالغان .

رۇئانىڭ ئوردىسىدا بارمىتاي بولۇپ تۇرغان ئائېتىئۇس ھۇنلاردىن ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنى ئۆگەنگەن ھەم ئاتتىلا بىلەن ئاغىنە بولۇپ قالغان . ئاتتىلا رىم دۇنياسىنى چۈشەنگەندەك ، ئۇمۇ ھونلار دۇنياسىنى چۈشەنگەن . ئۇ رىمنىڭ ئەمەلدارى بولغاندىن كېيىن ، ھۇنلار بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋىتىنى ئېسىگە ئالغان . 424 - يىلى يوھاننىس ئىسىملىك بىر ئاقساقال رىم پادىشاھى بولۇشنى تەلەپ قىلغاندا ، ئۇ پۇل بېرىپ ھۇنلاردىن ياردەم سورىغان . شۇنىڭ بىلەن ھونلار رىم دۆلىتىنىڭ كۈچى سۇپىتىندە رىملىقلار تەرەپتە تۇرغان .

ئائېتىئۇس ئۇرۇشخۇمار ، رىملىقلار قورقىدىغان ھۇنلارنى باشلاپ تىبىر دەرياسى بويىدىكى شەھەرگە كىرگەندە ،

يالغان پادىشاھ ئاللىقاچان باشقىلار تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ ھەقىقەتەن مۇ تەقدىرنىڭ بىر قېتىملىق ئويۇنى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە ھۇنلار بىلەن غەربىي رىملىقلار ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق تۇ- زۇلۇپ ھەم بۇزۇلۇپ تۇرغان ئىتتىپاق غەربىي رىمدىن ئىبارەت بۇ كېسەلچان ئىمپېرىيەنىڭ 450 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئىمكانىيەت بەرگەن.

ئائىتىئۇس قانۇنلۇق تەخت ۋارىسىنى قوغداپ كېلىۋا- تاتتى، ئۇنىڭ ھوقۇقى كۈنسايىن چوڭىيىپ كېتىۋاتقاچقا، خان ئانىسى پراسدىيە شۇبھىلىنىپ قالغان (ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىمپېرىيەنىڭ ھوقۇقىنى باشقۇرۇۋاتقانىدى). شۇنىڭ بە- لەن پراسدىيە ئۇنى گاللىيە (ھازىرقى فرانسىيە)نىڭ قو- ماندانلىقىغا تەيىنلەپ، بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش كويىدا بولغان. لېكىن، ئائىتىئۇس بۇ پۇرسەتتىن پايدىلە- نىپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئېتە- راپ قىلمىغانلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، ئىناۋىتىنى تېخىمۇ ئۆستۈرگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە ھۇنلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئارلېپىس (فرانسىيەنىڭ بىر شەھىرى)نى ئىگىلىۋالغان غەربىي گوتلارنى يەڭگەن ھەم گاللىيىنىڭ شەرقىي شىمال- ىدا ئولتۇراقلاشقان فرانكلارنى بويسۇندۇرغان. يەنە باش ئەگمىگەن بىر قىسىم فرانكلارنى رېيىن دەرياسىدىن قوغ- لاپ چىقارغان. ئىلگىرى غەربكە كۆچۈش جەريانىدا باشقا مىللەتلەرنى قوغلىغان ھۇنلار ئەمدى بولسا رىمنىڭ ئۆزى-

بىلىك ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش
شىددىكى يارىدەمچىسى بولۇپ قالغان .
ئائىتىئۇس گاللىيىدىكى توپىلاڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن ، رىمنىڭ رېھبىيە ۋە نورىكام (ھازىرقى شۋېتسارىيە ۋە ئاۋستىرىيە)غا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن .

ۋاھالەنكى ، ئائىتىئۇسنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى خان ئانىسى پراسدىيەنى ئىنتايىن تەشۋىشلەندۈرگەن . ئۇ ئائىتىئۇسنىڭ ھوقۇقى زورىيىپ كەتسە ، ئۆزىگە تەھدىت ئېلىپ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئائىتىئۇسنىڭ بارلىق ھوقۇقى ۋە ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلىغان . ئائىتىئوس ئۆزىنىڭ ئۇنۋانى ۋە ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن رىمدىن قېچىپ كەتكەن . ئۇ ھۇن تەكرىقۇتى رۇئانىڭ ئوردىسىدا قىزغىن قارشى ئېلىنغان . پراسدىيە ئائىتىئۇسنى سىياسىي ساھەدىن سىقىپ چىقىرىۋەتتىم دەپ چوتىنى يەنە خاتا سوققان . ئائىتىئۇس رىملىقلارنىڭ زەئىپ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ ، رەسمىي ئۇرۇشمايلا ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ ھىمايىسىدە مەغرۇر ھالدا رىم شەھىرىگە قايتا كىرگەن . شۇنىڭدىن كېيىن ، پراسدىيە ئائىتىئۇسنىڭ قورچىقىغا ئايلىنىپ قالغان . ئائىتىئۇس ئۆزىنى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەشنى تەلەپ قىلغان . تەشەككۈر يۇزىسىدىن ھۇنلار بۇگۇنكى ۋېنگرىيىنىڭ پاننونىيە ئۆلكىسىگە ئېرىشكەن . شۇنىڭدىن

باشلاپ ئۇيەرز ھۇنلارنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغان .

ئىككى تەڭرىقۇتنىڭ تەڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

تەڭرىقۇت ياشىسۇن ! 434 ـ يىلى تەڭرىقۇت رۇئا ۋاپات بولغاندا ، ھۇنلارنىڭ قەدىمىي ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ ئىككى جىيەنى بولمىش بلېدا بىلەن ئاتىلا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان . ئىش باشلاپلا ئۇلارنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنى قۇرۇقدىلىپ قالغان خەزىنە بولغان . شەرقىي رىملىقلار ئولپاننى دائىم كېلىشىمدە بېكىتىلگەن مۇددەتتە تاپشۇرمىغان . بۇنىڭ بىلەن يۇز بېرىدىغان ۋەقە ھەر ئىككى تەرەپكە ئايدىڭ ئىدى : ھۇنلار قولىغا قورال ئالغان ، ئۇ- رۇش باشلانغان . ئۇرۇشتىن كېيىن بلېدا بىلەن ئاتىلا ئات ئۇستىدە ئات مىنىپ كۆنمىگەن رىملىقلارنى قوبۇل قىلغان . رىملىقلار ئاتتا ناھايىتى بىئارام بولسىمۇ ، ھۇن- لارنىڭ قائىدىسىگە ئەمەل قىلىشقا مەجبۇر بولغان . ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزگەن . 453 ـ يىلى ترانسىلۋانىيە تېغىنىڭ شىمالى (ھازىرقى رۇمىنىيىنىڭ ماگىس شەھ- رى) ئېتىكىدە ھۇنلارنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئىككى تە- رەپ تىنچلىق كېلىشىمى تۈزگەن .

كېلىشىمدە شەرقىي رىملىقلارنىڭ ھۇنلارنىڭ دۇشمە- نى بىلەن ، يەنى رىم ئىمپېرىيەسى سىرتتىكى گېرمان قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى چەكلەنگەن . بۇنىڭ- دىن باشقا ، يەنە ئەسىرلەرنى ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى قې-

لىپلاشتۇرۇلغان . چېگرادىكى بازارلار تاقۇپتىلگەن . ھەر يىلى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئولپان ئىلگىرىكىدىن بىر قاتـ لىنىپ ، 700 قاداق (تەخمىنەن 229 كىلوگرام) ئالتۇنغا ئۆستۇرۇلگەن . بۇ كېلىشىم ئۇزاق مۇددەتلىك تىنچلىقنا كاپالەتلىك قىلالمىسمۇ ، ھۇنلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ھۇنـ لارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان زېمىنى رىم ئىمپېرىيەسـ سىدىن ئۆزگە پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ياۋروپاغىچە كېڭەيتىلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتەك دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان . ھۇنلارنىڭ تەسىر كۇچى رېيىن دەرياسىغىچە كېڭەيگەن بولۇپ ، دەريانىڭ يەنە بىر قىرغىقى بولسا ئائېتىئۇسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى گاللىيە ئىدى . ئائېتىئۇس رىم ئىمپېرىيەسى قوشۇنلىرىنىڭ باش قوـ ماندانلىقىنى ئۇستىگە ئالغاندىن كېيىن ، ھۇنلارغا گاللىيە رايونىنىڭ تەپتىشلىك ھوقۇقىنى بەرگەن . غەربىي گوتلار يەنە بىر قېتىم ھون يالالانما لەشكەرلىرىنىڭ شەپقەتسىز زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان . رېيىن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا ئولتۇراقلاشقان ، ۋولمۇس ۋە ماينىتىس رايونىدىـ كى بۇرگوندلار باش ئەگمىگەن . بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئۇلار ھەتتا تېخى رىم ۋە ھۇنلارنىڭ چېگرادىكى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلغان . ئەمدى بولسا ھۇنلارنىڭ ئىنتىقام ئالىدىـ غان كۇنى بولۇپ ، بلېدانىڭ رەھبەرلىكىدە ھۇنلار بىر ھۇجۇم بىلەن بۇرگوندلارنى تارمار قىلغان . بۇ ۋەقە زادى 435 ـ يىلى يۇز بەرگەنمۇ ياكى 436 ـ يىلى يۇز بەرگەنمۇ دېگەن مەسىلىدە تارىخشۇناسلارنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس . بۇرگوندلارنىڭ پادىشاھى گۇندىكار ئۇرۇشتا ئۆلگەن . بۇر-

گوندلارنىڭ يوقىتىلغانلىقىدەك ئەمەلىيەت گېرمان مىللەتـ
لىرىنىڭ قەلبىدە ئېغىر جاراھەت پەيدا قىلغان . نۇرغۇن
خەلق رىۋايەتلىرىدە بۇ تارىخ خاتىرىلەنگەن . نەچچە يۈز
يىلدىن كېيىن بۇ تارىخ ئاساسىدا «نىبېلۇڭگېن قوشىقى»
دېگەن بۈيۈك داستان يېزىلىپ چىقىلغان .
ئائېتىئۇس ئاخىرقى رىملىق دەپ ئاتالغان . گاللىيە
رىم ئىمپېرىيەسى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچـ
قا، ئۇ رىم ئىمپېرىيەسى ئۈچۈن گاللىيەدىكى توپىلاڭنى
تىنچىتىپ كاتتا تۆھپە يارانقان . ئەگەر ھۇنلار بولمىغان
بولسا، رىم ئىمپېرىيەسى ئاللىقاچان پارچىلىنىپ كەتكەن
بولاتتى . لېكىن ئۇلار بولغاچقا، رىم ئىمپېرىيەسى ئاخىر
يەنىلا ھالاك بولاتتى . چۈنكى ، شۇبھىسىزكى ، بۇ ، بۆرىنى
قوتانغا باشلاپ كىرگەنلىك ئىدى .

شەرقىي رىمنىڭ ئېچىنىشلىق تارىخى شۇنى كۆرسـ
تىپ بەردىكى ، ھۇنلار ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۆزىدىن قانداق
پايدىلىنىشنى بىلگەن . شەرقىي رىملىقلار شىمالىي ئافرـ
قىدىكى كارفاگېننى ئىگىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، سېتسـ
ىلىيەدىن ئىتتالىيەگە ھۇجۇم قىلىپ كىرمەكچى بولغان ۋاند
ئالارغا تەھدىت سالغان . ئىمپېرىيەنىڭ يەنە بىر تەرىپـ
دە، پېرسىيە شاھى شەرقىي رىمغا تەۋە ئەرمەنىيەنى يۇتۇـ
ۋالماقچى بولغان . شۇنىڭ بىلەن شەرقىي رىم پادىشاھى
پېرسىيەگە ئەڭ ئاخىرقى بىر تۇركۈم لەشكىرىنى ئەۋەتـ
كەن . ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ دۇنايى دەريياسىنىڭ ئىككى قىر
غىقىدا ئاساسەن قارشىلىقسىز ئۆتۈرىمايدىغانلىقىنى بىلگەچـ
كە، قىلچە تەپ تارتماستىن ، ئۆزلىرى قۇرۇشقا قاتناشقان

ئەركىن بازارغا ھۇجۇم قىلىپ ، بارلىق سودىگەرلەرنى تۇ-
تۇۋالغان . ئۇلار بۇ ئارقىلىق سۆھبەتكە قىستىغان بولسا-
مۇ ، سۆھبەت قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالغان . بۇنىڭ بە-
لەن ھۇنلار قورال كۈچى بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلماقچى
بولغان . 440 - يىلى ھون ئاتلىق لەشكەرلىرى يەنە بىر
قېتىم دونای دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، بالقانغا شەرقىي شىما-
لىنى ئىگىلىۋالغان . سىنگىدۇنۇم (ھازىرقى بېلگراد) شە-
ھىرىنى بېسىۋېلىپ ، ئاھالىلەرنى ھەپسىگە ئالغان . ھۇنلار-
نىڭ كۈچىنى توسۇۋالغىلى بولمىغاچقا ، يەنە بىر قېتىملىق
مەغلۇبىيەتنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن شەرقىي رىم پادىشاھى
ھۇنلارنىڭ قۇستەتەنىيەنمۇ ئىگىلىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ ،
يەنە تۆلەش ئۈيۈنى ئويناپ ، سۆھبەت ، سۈلھى ، يېڭىدىن
ئولپان تۆلەش تەلىپى ئارقىلىق ، ئاخىرىدا ئالتۇنغا تىنچ-
لىق تېگىشكەن .

ھوقۇقنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلەش

بىر تەرتىپ ھوقۇقتىنىڭ ھوقۇقىنى ئىككى بەگنىڭ تەڭ تۇتۇ-
شى ھۇنلارنىڭ ئەنئەنىسى ئىدى . بلېدا بىلەن ئاتتىلانىڭ
ھۆكۈمرانلىقىدا ، چېچىلاڭغۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى راۋاج-
لىنىپ ، تەشكىلچانلىقى كۈچلۈك ، ھوقۇق مەركەزگە مەر-
كەزلەشتۈرۈلگەن ئىمپېرىيىگە ئايلانغان .
بلېدا بىلەن ئاتتىلا ئۆزىگە ئاسىيلىق قىلغانلارغا قىلچە
رەھىم قىلمىغان . مەسىلەن ، بۇ ئاكا - ئۇكا تەختكە چىققاد-
دىن كېيىن ، ئىككى ئاقسۆڭەك شەرقىي زېمىغا قېچىپ

كەتكەن . بلېدا بىلەن ئاتتىلا ئۇلارنى قىلغانلىرىغا تويغۇ-
زۇپ قويىمىز دەپ داۋراڭ سېلىنىپ ، قۇستەنتەنىيەلىكلەرنى
بۇ ئىككى ۋاپاسىزنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە قىستىغان . ئىككى
قاچقۇن دۇناي دەريياسىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇلۇشىغىلا ، ھۇن-
لار زىمىلىقلارنىڭ كۆز ئالدىدا بۇ ئىككى كىشىگە قوزۇق
قاققان . ئاتتىلانىڭ نىشانى ھوقۇقنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلەش
ئىدى . شۇڭا ، ئۇ ئاۋۋال بلېدانى يوقىتىشى كېرەك ئىدى .
ئۇ ئىككىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تولۇق مۇستەھكەملىنىپ
بولغاندا ، ئاتتىلا قول سېلىشنىڭ قارار قىلغان . 445 -
يىلىنىڭ بىر كۈنى ، ئاتتىلا بلېدانى ئالداپ ئۆزى قۇرغان
تۇزاقىغا چۈشۈرگەن . ئاتتىلا تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلغان-
دەك ، ئۆزى قول سالغانمۇ ياكى قاتىل ئەۋەتكەنمۇ ، بۇ
ھەقتە ھەرخىل قاراشلار بار . لېكىن ، ئۇنىڭ ئىتتىپاق-
داشلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈشكە بولىدۇ . ئۇلار بۇگۈنكى ۋېنگرىيە بىلەن رۇمىنىيە-
نىڭ تۇتاشقان يېرىدىكى تىسز دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئىقتىدا-
كى بلېدانىڭ بارگاھىنى قورشىۋالغان . ئىتتىپاقداشلىرى
بلېدانىڭ ياساۋۇللىرىنى كونترول قىلىپ تۇرغاندا ، ئاتتىلا
قورۇقچىلىرىنى باشلاپ كىرىپ قول سالغان .

ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا نىزا بارلىقى توغرىسىدا خاتە-
رىلەنگەن ئىسپات تولىمۇ ئاز ، بۇلارنىڭ بىرى ۋېنگرىيە-
نىڭ سىكەنسې دېگەن يېرىدىن تېپىلغان تىللا بايلىقلاردۇر .
بۇ تىللا جەمئىي 1440 بولۇپ ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 6
كىلوگىرامدىن ئاشىدۇ . بۇلارنىڭ بىر قىسمى تېخى ئىش-

لىنتىلمىنگەن يىنىيىڭى تللا بولۇپ ، 445 - يىلى قۇيۇل-
غان . دەل بلېدا ئۆلتۈرۈلگەن يىلى كۆمۈۋېتىلىپ قايتا
ئېچىلمىغان . يا بلېدا بىر سىنىڭ ئاغدۇرۇۋېتىشىدىن ئەن-
سىرەپ ، بۇ پۇللارنى بىخەتەر يەرگە يوشۇرۇپ قويغان ، يا
بلېدانىڭ بىرەر سادىق ئادىمى ۋەقە يۈز بەرگەندە بۇ بايلىق-
لارنى پەم بىلەن ئېلىپ چىقىپ كۆمۈپ قويغان ، بەلكىم
ئۇ كىشىمۇ كېيىنچە ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن بولمىسا بۇ بايلىقلار
ئۇنتۇلۇپ قالمايتتى . باشقا مۇستەبىتلەرگە ئوخشاش ئاتتىلا
ئۆز پېنىدىكى كىشىلەرگە ئىشەنمىگەن . كىمكى مۇتلەق
بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرمىسە ، ئۇ چوقۇم شەپقەتسىز-
لىنىپ ، ئاتتىلا رىملىقلارنىڭ ئولپانلىرى-
نى سېخىيلىق بىلەن قول ئاستىدىكىلەرگە مۇكاپات قىلىپ
بېرىپ تۇرسىمۇ ، ئاتتىلا ئۇلارغا باشتىن - ئاخىر ئىشەن-
مەسلىك پۇزىتسىيەسىنى تۇتقان . ئەگەر كىمكى ئۆزىگە
تەھدىت پەيدا قىلسا ، ئۇنى دەرھال جايلىۋەتكەن . ئۇنىڭ
يۇرۇش - تۇرۇشىدا خام - خىيال قوغلىشىش ۋە مەنمەنچى-
لىك قىلىش ئالاھىدىلىكى . ئاتتىلا رىم پادى-
شاھلىرىدەك ئۆزىنى ئىلاھنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراپ ، ئىلاھ
مارسنى بەلكىم مېنىڭ ئەجدادىم بولۇشى مۇمكىن ، دەپ
ھېسابلىغان . كېيىنكى كۈنلەردە ئاتتىلا ئۆزىنىڭ ئىلاھنىڭ
پۇشتى ئىكەنلىكىگە قاتتىق ئىشەنگەن .

ئاتتىلا بۇنچە كەڭرى زېمىننى قانداق ئىدارە قىلغان ؟
بولۇپمۇ كىشىلەر زېمىنىڭ باشقۇرۇش سىستېممىسى بىلەن
ھۇن ئىمپېرىيەسىنى سېلىشتۇرغاندا ، كىشىنى ھەيرەتتە
قالدۇرىدىغان خۇلاسىنى چىقارغان . رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ

باشقۇرۇش سىستېمىسى قاتتىق ئىدارە قىلىدىغان بىرقانچە ئورگاندىن تەركىب تاپقان بولسا ، ھۇن ئىمپېرىيەسى بىرلا شەخسكە تايىنىش سىستېمىسى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن . ئاتتىلانىڭ قارارگاھىدا كۆپ خىل تىلنى ئۆگىنىدىغان ھەم قەلەمىي ئىشلارغا كامىل كاتىبلاردىن پەقەت بىرنەچچىلا بولسىمۇ ، ئۇلارغا سەرپ قىلىنغان چىقىم ئاز بولمىغان .

ھۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ چەت يەرلەردە تەسىس قىلغان بىردىنبىر ئورگىنى ئات ئالماشتۇرۇش ئۆتىكى بولۇپ ، بۇ ئۆتەڭلەر تېپىك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان . پوتكۇل ئىمپېرىيەدە بۇنداق ئۆتەڭلەر قۇرۇلغان ، ئۆتەڭلەردە ئات ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ، خەۋەرچى قىسقىغىنا بىرنەچچە ھەپتىدە خەۋەرنى ئاسىيادىن ياۋروپاغا يەتكۈزۈپ قايتىپ كېتەلىگەن . بىر قېتىم ھۇنلارنىڭ بۇنداق ئۇسۇلىنى چۈشەنمەيدىغان بىرلارنىم ئەلچىسى ئۆزۈمگە «ھەدىنە» قىلىۋەتتى دەپ ئويلاپ قالغان ئاتنىڭ يەنە ئېلىپ كېتىلگەنلىكىدىن تولىمۇ غەلىتىلىك ھېس قىلغان ، پرىنسىپ جەھەتتە ئات ئۆلەتنىڭ بايلىقى ھېسابلانغان .

ئاتتىلا گاللىيەگە يۈرۈش قىلىشنىڭ ئىستراتېگىيەسىنى تۈزۈۋاتقاندا باشقا يەردىكى ئۇرۇشلارنىڭ تەرەققىياتىنى قانداق بىلگەنلىكى هازىرغىچە بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا . ئۇ 4000 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى پېرسىيەدىكى ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىدىن قانداق خەۋەر تاپقان ؟

تەڭرىقۇتنىڭ يېنىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان مۇشاۋۇرلاردىن ئونىگىسىئوس بىلەن سېكتاس ئاغا - ئىنى ئىككىلەن بار ئىدى . بۇ ئىككىسى يۇنانلاشقان ياۋايىلاردىن

بولۇپ ، ئۆزلىرىنگە يۇنانچە ئىسىم قويۇۋالغان . ئۇلار گرېك تىلى ، لاتىن تىلى ۋە ھون تىلىنى بىلگەن . ئوتېگىستئوس- نىڭ ئورنى ئاتتىلادىنلا كېيىن تۇرغان ، بەلكىم ئۇ ئاتتىلا چەكسىز ئىشەنگەن بىردىنبىر شەخس بولۇشى مۇمكىن .

ئاتتىلا ئىلگىرىكى ئاغىنىسى ئائېتىئۇسقا قانچىلىك شەرتسىز ھەربىي ياردەم بېرەلىگەن بولسا ، ئۇنىڭ ھۇنلار ئىچىدىكى ئىناۋىتىمۇ شۇنچىلىك ئۆسكەن . ئىمپېرىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاتتىلا ھۆكۈمرانلىقىنى بېقىنىدۇرغان دۆلەتلىرىنىڭ پادىشاھلىرىغا تايىنىپ يۇرگۈزگەن . بۇلار- نىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئالاھىدە بەگلىرى ، شەرقىي گوتلارنىڭ پادىشاھى رەدارنىس ، گېپىتلارنىڭ پادىشاھى ئاداريىس بار ئىدى . يوھانىس : «ئاداريىسنىڭ نامى ئەڭ مەشھۇر بو- لۇپ ، ساداقەتمەنلىكتە ھەتتا ئاتتىلانىڭ مەسلىھەتچىلىرى- دىن بولۇپ قالغان . بارلىق پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە كاللە- سى ئۆتكۈر ئاتتىلا ھەممىدىن بەك ئۇنىڭغا ئامراق » دەپ يازغان . گېپىتلار ئىلگىرى ھونلار بىلەن ھايات - ماماتـ لىق جەڭلەرنى قىلغان خەلق بولۇپ ، ئاخىر يەنىلا ھونلار- نىڭ ئەڭ مۇھىم ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالغان . گېپىتلار- چە ساداقەت ماقالىلاردا گېرمان مىللىتىنىڭ پەزىلىتىدىكى مۇتلەق ئىتائەت قىلىش مەنسىنى ئىپادىلەيتتى . كېيىنكى كۇنلەردە كىشىلەر «قارىغۇلارچە ئەگىشىش » دېگەن سۆزنى ئالماشتۇرۇپ ، تەنقىدىي ئاساستا ، ئەمما دەل جايىدا بۇ- مەنىنى ئىپادىلىگەن .

دۇنيانى سارسىمگە سالغان ئادەم

پرىسكوس ئاتتىلانىڭ ئوردىسىغا بارغان ۋىزانتىيە ئەل-

چىسى بولۇپ ، ئۇ ئاتتىلانماق بىر «ياغاچ ئوردىسى» بار دەپ تەسۋىرلىگەن. لېكىن ، ئۇ ئوردىنىڭ قەيەرگە جايلاشقانلىقىنى ھازىر ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇ ئوردا بەلكىم سېگىد شەھرى ئەترابى (ھازىرقى ۋېنگرىيەنىڭ جەنۇبى)دا بولسا كېرەك. بۇ يەردىن يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئەك زور زىلزىلە قوزغىغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقالما — سېگىدىـ ناگىسېكسوس بايلىقلىرى قېزىۋېلىنغان. ئالىملار بۇ بايلىقلار بەلكىم تەكرىقۇت رۇئانىڭ ياكى ئاتتىلانىڭ قەبرىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلماقتا. سېگىد مۇزېيىنىڭ مۇدىرى ئوتتو. تلوگمېلىنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ ئالتۇنلارنى دېھقانلار يەر ئوتىغاندا ئېتىزلىقتىن بايقىغان. بۇلار جەمئىي 200 دانە ئالتۇن زىنىەت بۇيۇمى ۋە باشقا ئوتۇغاتلار بولۇپ ، كۆپ قىسمى سۇنۇپ كەتكەن. ھازىر بۇ نەرسىلەر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇزېيلاردا ۋە يىغىپ ساقلىغۇچىلاردا ئىكەن . بۇنىڭ ئېچىدە ئەڭ ئېغىرى ۋە كىشىنىڭ دىققىتىنى بەك تارتىدىغىنى 400 نەچچە گىراملىق ئالتۇندىن ياسالغان پۇتەي بويۇن چەمبىرىكى بولۇپ ، بۇ بويۇن چەمبىرىكىنى بايقىغان دېھقان دەسلەپتە سېرىق مىس ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ ، كەپشەرلەشكە ئىشلەتمەكچى بولغان بولسىمۇ ، ئىشلىتەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ دېھقان بۇ بويۇن چەمبىرىكىنى قىلچە قىممىتى يوق نەرسە ئىكەن دەپ قاراپ ، چوشقا ھەيدەيدىغان قامچىسىغا بېكىتىپ قويغان. شۇ يەردىن يەنە ئالتۇن زىنىەت بۇيۇمى ، قېنىق قىزىل ياقۇتتىن كۆز قويۇلغان توقا ، كەمەر ۋە باشقا زىنىەت بۇيۇملىرى تېپىلغاندىـ

ىدىن كېيىنلا كىشىلەر بۇ بويۇن چەمبىرىكىنىڭ قىممىتىنى
توتۇپ يەتكەن. بۇيۇن چەمبىرىكىنىڭ ئەسلىي ئىگىسىنىڭ
يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە كىشى ئىكەنلىكى شۇبھىسىزدۇر.
كىشىلەردە ئاسانلا بۇ يەرگە كۆمۈلگەن بايلىقلار ھەن ئىم-
پېرىيىسىنىڭ مەلۇم تەڭرىقۇتىنىڭ ھەمدەپنە بۇيۇملىرى
بولۇشى مۇمكىن دېگەن قىياس پەيدا بولۇپ قالىدۇ. بۇ-
گۈنكى كىشىلەر، ئۆتمۈشتىكى دەپنە مۇراسىمىدا دەپنە
بۇيۇملىرى كۆپىنچە قەبرىگە قويۇلماي، باشقا جايغا ئايرىم
كۆمۈلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ.

پرىسكوستىڭ تەسۋىرلىشىچە، ئۇستى ئوچۇق دالاندىن
ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئاتتىلا تۇرالىدىغان يوغان لىم-
لىق، تاختاي ياتقۇزۇلغان ئۆيگە بارغىلى بولىدىكەن. ھۇن-
لار ئاربىسىدا ئۇستا ياغاچچىلار بولغان، ئۇنى ئۇلارنىڭ
ياغاچ بىلەن زىننەتلەنگەن لەھەت ۋە ياسىغان ياغاچ ئېگەر-
لىرى، شۇنىڭدەك باشقا ياغاچچىلىق ئىشلىرى ئىسپاتلايـ
دۇ. ئاتتىلانىڭ قارارگاھىدا لەشكەرلەرنىڭ تۇرغۇن ياغاچ-
لاردىن قۇراشتۇرۇلغان مۇنارسىمان چېدىرىدا ئۇخلايدىغان-
لىقى تۇرغان گەپ. ئاتتىلانىڭ ئالچىسى (خانىشى)نىڭ
ھەرىمىمۇ ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئەگمە ئىشىكى نە-
پىس زىننەتلەنگەن، سارايغا گىلەم ستىللىنغان. پرىسكوس-
تنىڭ ئېيتىشىچە، نۇرغۇن چوكانلار گىلەمدە ئولتۇرۇپ،
ھونلار ناھايىتى ياقتۇرىدىغان كاناپ كەشتىلەيدىكەن. ھون-
لارنىڭ بىردىنبىر ھەشەمەتلىك ئۆيى ئونېگېسىئوس بۇيـ
رۇپ ياسىتقان يۇنانچە تاش ھاممام ئىكەن. ئاتتىلانىڭ بۇ
ئەڭ ئېشەنچلىك ئادىمىنىڭ ئۆزىدەۋرىنىڭ ھالاۋەتلىك مەدە-

نىي تۇرمۇشىدىن ۋاز كەچكۈسىز كەلمەنگەنلىكى ئېنىق.
پرىسكۇس شەرقىي رىم پادىشاھىغا يوللىغان دوكلاتىدا
مۇنداق دەپ يازغان: «بىز ۋە باشقا ھۇنلارنىڭ ئالدىغا
كۈمۈش تاۋاقلا ئۇسۇلغان نازۇنېمەتلەر كەلتۈرۈلدى. ئاتـ
ىتىلا بولسا ياغاچ تاۋاقتا ئاش يېدى. ئۇ ئىزچىل تۇردە
ئۆزىنى ناھايىتى تۇتۇۋالغاندەك كۆرۈنەتتى. مېھمانلار ئالـ
تۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان ئېگىز پۇتلۇق قەدەھتە
شاراب ئىچتى. ئاتتىلا يەنىلا ياغاچ قەدەھتە ئىچتى. ئۇنىڭ
كىيىنىم - كېچەكسىمۇ ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، بۇ كىيىملەرـ
نىڭ ھېچقانداق رەڭدە بويالمىغانلىقى كىشىنىڭ دىققىتىنى
تارتىدىغان بىردىنبىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. بېلىگە ئېسىۋالـ
غان قىلىچى بولسۇن ياكى كەشى ۋە ياكى ئېتىنىڭ جابدۇقـ
لىرى بولسۇن ھۇنلاردا ئومۇملاشقىنىدەك ئالتۇن ياكى
ياقۇت بىلەن زىننەتلەنمىگەنىكەن.
قوۋمى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئاتتىلا خۇددى ئادەتتىكى
ئاتىدەك تەڭرىقۇت بولغان. قوشۇندا يىر ئاددىي لەشكەردەك
بولغان. ئۇ قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، جازا بىلەن
مۇكاپاتنى ئېنىق ئايرىغان. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ
پۇقرالاردىن ئايرىلىپ قالغان، ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش
كەچۈرۈۋاتقان رىم پادىشاھلىرىدىن تۇپتىن پەرقلەنگەن.
ئاتتىلانىڭ بۇنداق كىشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدىغان
ئاددىي - سادىدىلىقى بەلكىم بىر تاكتىكا بولۇشىمۇ مۇمـ
كىن. ئۇنىڭ شاراب ئىچىش ئادىتى ۋە ئۇزۇلدۇرمەستىن
يېگى - يېگى ساھىبجامالىلارنى ئەكەلدۈرۈپ ھەرىمىنى توشـ
قۇزۇپ تۇرۇشى، ئۇنىڭ تۇرمۇش جەھەتتە قانداقلا دېگەن

بىلەن ئۆزىنى تۇتۇۋالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«ئۇ پاكىنەك، كۆكرىكى كەڭ، يوغان باش، كىچىك كۆزلىرى كۆل رەڭ، بۇرنى پاناق، قارىمۇتۇق ئادەم. قەدەملىرى ئېغىر، كۆز قارىچۇقى پىرقىراپ تۇرىدۇ، بەدەن ھەرىكىتىدىن ئىرادىسى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ، ئۆزى ئۇرۇشخۇمار بىر كىشى، — جوردانتىس گوتلار تارىخىدا ئاتىلانى شۇنداق تەسۋىرلىگەن ۋە ئۇلاپلا يەنە، — ئۇ ئۇغۇلۇشىدىنلا ھەممە مىللەتلەرنى قورقۇتۇپ، پۈتۈن دۇنيانى سارايسىمىگە سالغان ئادەم، ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇ ئوغرىسىدا تارقالغان رىۋايەتلەرنى ئاڭلاپ قورقماي قالمايدۇ» دەپ يازغان. پرىسكوس ئەلچى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئاتىلانى چوڭقۇر چۈشىنىش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇ تەكەببۇرلارچە مېڭىپ كەلدى. كۆزىدىن تېتىكلىكى چىقىپ تۇراتتى. يۈرۈش - تۇرۇشىدىن كىشىلەر ئۇنىڭ ئەمەلدار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلاتتى. ئۇ ھەرقانداق ئىشتىن ئۇرۇشقا ئامراق بولسىمۇ، ھامان يەتتە ئۆلچەپ بىر كېسەتتى. ئاساسەن ئەقىلگە تايىناتتى. باشقىلارنىڭ ئىلتىجاسىغا ھېسداشلىق بىلدۈرەتتى. بېقىنغانلارغا قاتتىق كەڭچىلىك قىلاتتى. ئۇ ھەم ئەقىللىق، ھەم ھىيلىگەر بولۇپ، باشقىلارغا تەھدىت سالغاندا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىنى سەزدۈرمەيتتى.»

ئاكتانىيەلىك پروسپېل ئۇنى «ئىللىق چىراي» دېگەن. لېكىن، ئاتتىلانىڭ بىر پارچىمۇ ئىشەنچلىك رەسىمى قالدۇرۇلمىغان. ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن رەسىملەر ئىچىدە ئەينى دەۋردە قۇيۇلغان تىللادىكى باش رە-

سىمىدىن تارتىپ دلاكر ۇۋا ياكى ۋېلىيام. فۇن . كولباخ قاتارلىق رەسسامىلارنىڭ تەسۋىرىدىكى ئاتتىلانىڭ رەسىمىدىكى گۈنچە ياۋروپالىقلارنىڭ چىراي ئالاھىدىلىكى ئىپادىلەنگەن. ئىتالىيەنىڭ پارمادىكى كارت مونا ستىرىنىڭ سىرتقى تېمىدىكى بىر مەرمەر تاشقا بۇ ھۇن تەكرىقۇتىنىڭ باش سۈرىتى قاپارتما قىلىپ ئويۇلغان بولۇپ ، سۈرەتنىڭ ئاستىغا «Attila ,flagellum» تەكرىنىڭ جازاسى » دېگەن مەنىدىكى بېغىشلىما چۈشۈرۈلگەن. بۇ نەچچە ئەسىردىن كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭغا بەرگەن نامدۇر .

ھوقۇقنىڭ ئاخىرقى چېكى

447 - يىل 1 - ئايدىكى قاتتىق يەر تەۋرەشتە قۇسىتەد-تەنىيەنىڭ كۆپ قىسىم شەھەر سېپىلى ئۆرۈلۈپ كەتكەن. ئاتتىلا بۇنى شەرقىي رىمغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ قاراپ ، بارلىق ھۇن لەشكەرلىرى بىلەن گېرمان بېقىندى ئەللىرىنىڭ قوشۇنىنى يىغىپ كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىغان . ئۇرۇش باشلىنىشتىلا زەربە يېگەن ئاتتىلا ئەزەلدىن قوللىنىپ كەلگەن تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئەمدى ئۆزىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا يار-دەم قىلالمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن . قوشۇن كۆلىمىنىڭ بەك چوڭ بولۇپ كېتىپ ، ھەرىكەتلىنىشى بىئەپ بولۇپ قالغانلىقىنى ئاتتىلا تونۇپ يېتەلمىگەن . ھۇنلار بالقان يېرىم ئارىلىدىن بوسفور بوغۇزىغىچە بولغان رايونلارنى بۇلاپ تالاپ قۇرۇقدىۋەتكەن بولسىمۇ ، بۇ قۇستەنتەنىيە ئاھا-

لىسىنى ۋاقىت جەھەتتىن ئۇنۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلـ
غان . قىسقىغىنا ئىككى ئاي ئىچىدە ئۇلار ئۆرۈلۈپ كەتكەن
سىپىللارنى ئوڭشىۋالغان . بۇ قۇستەتتەنىيەگە ھۇجۇم قىـ
لىپ كەلگەن ھۇنلار ئۇچۇن ئىيتقاندا ناھايىتى خەتەرلىك
ۋەزىيەت ئىدى . شۇنىڭ بىلەن ئاتتىلا دۇشمىنى بىلەن
سۇلھىلىشىشكە كىرىشىپ ، بىرنەچچە ئىل سوۋغىبەتلىشىش
ئارقىلىق ئاخىرى كېلىشىم ھاسىل قىلغان . 450 - يىلى
تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىش ئالدىدا تۇرغاندا ، شەرقىي
رىمنىڭ پادىشاھى تېئودوسىئوس ئويلىمىغان يەردىن ئات
تىن يىقىلىپ چۇشۇپ ئېغىر زەخمىلەنگەنلىكتىن ئۆلۈپ
كەتكەن .

تەخت ۋارىسى ماسىيائۇس كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن
كەچۈرگەن تەجرىبىلىك ئادەم بولۇپ ، ئۇ بىرەر تىنىن
بولسىمۇ پۇل تۆلەپ تىنچلىقنى ئېرىشىشنى ئەت قىلغان .
شۇڭا ئۇ ، ئاتتىلاغا توغرىدىن توغرا ، ئەگەر ئۇرۇش توختـ
تىشنى خالىسا شەرقىي رىمنىڭ ئۇنىڭغا دوستلۇقنىڭ
سىمۋولى سۈپىتىدە بىر سوۋغا ھەدىيە قىلىدىغانلىقىنى ،
بۇنىڭغا ئۇنىمىسا ، ئۇرۇش ئارقىلىق بەلگىلەيدىغانلىقىنى
ئۇقتۇرغان . بۇ ئاتتىلاغا ئەڭ تونۇش سۆز ئىدى . ئۇ چاغدا
ھۇنلار ئىنتايىن زور قىيىنچىلىقتا دۇچ كەلگەن بولۇپ ،
ئاتتىلا بېقىندى ئەللەرنىڭ ياللىنىش راسخوتىنى تۆلەش
ئۈچۈن پۇلغا ناھايىتى ئېھتىياجلىق ئىدى . ئۇ شەرقىي
رىمدىن ئىبارەت بۇ ئالتۇن تېزەكلەيدىغان ئېشەككە بەكلا
كۆنۈڭالغان . شەرقىي رىملىقلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ گۆر
كارلىغا پۇل بېرىپ كېلىڭانقانلىقىنى تونۇپ يەتكەن .

بۇ ، قىل ئۇستىدە تۇرغان ، پۇتكۇل ياۋروپاغا ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئۇرۇش بولۇپ ، بۇ ئۇرۇش بىر مۇھەببەت سۈيىقەستى بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن . غەربىي رىم پادىشاھى ۋالۇنتىنىئانۇس Ⅲ نىڭ سىڭلىسى خونوريە بىر ياساۋۇل بىلەن بۇزۇقچىلىق قىلىپ بويدا قالغان . بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن ۋالۇنتىنىئانئۇس Ⅲ خونوريەنى شەرقىي رىمدىكى نەۋرە ئاكىسىنىڭ قېشىغا ئاپىرىۋېتىپ رىجىمغا ئالغان . خونوريە قېچىپ چىقىشنى پىلانلاپ ، بىر پارچە خەت بىلەن ئۇزۇكنى ئاتتىلاغا ئەۋەتىپ ياردەم قولىنى سۇنۇشنى ئۈمىد قىلغان . خونوريە ئاتتىلانىڭ ھەرىمىدە قانچىلىغان قىزلارنىڭ بارلىقى ياكى گېرمان كىنەزلىرىنىڭ ئاتتىلا بىلەن تۇغقان بولۇپ قېلىش ئۈچۈن قىزلىرىنى ئاتتىلانىڭ ھەرىمىگە ئاپىرىپ بېرىشلىرىگە پەسەنت قىلمىغان . ئۇ پەقەت بۇ يەردىن قېچىپ چىقىشنىلا ئويلىغان .

ئاتتىلا زۆرۈر بولغان باھانىگە ئېرىشكەن . شۇنىڭ بىلەن ئۇ غەربىي رىم پادىشاھىغا ئۆزىنىڭ خونورىيەگە ئۆيلەنگۈسى بارلىقىنى ئۇقتۇرغان ھەم «رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ يېرىمى» (گاللىيەنى كۆرسىتىدۇ)نى قىز مىلى سۈپىتىدە بېرىشنى سورىغان . بۇ دەل تېئودوسىئوس Ⅱ ئالەمدىن ئۆتۈپ ، ماسىيائۇس تەختكە ۋارىسلىق قىلغان مەزگىل بولۇپ ، بۇ يېڭى پادىشاھ قاتتىق سىياسەت قوللانغاندىلا شەرقىي رىمنى قۇتقۇزۇۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەن . ماسىيائۇسنىڭ قاتتىق پوزىتسىيەسىدىن ۋالۇنتىنىئانوسمۇ بېسىم ھېس قىلغان . شاھ ئانىسى پراسىدىيە

(غەربىي رىمنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى ئىدارە قىلغۇچىسى) كىشى ئەۋەتىپ خونۇرىيەنى رىمغا قايتۇرۇپ كېلىپ، خونۇرىيەنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا، ئۇنى مەرتىۋىلىك بىر كىشىگە ياتلىق قىلىۋەتكەن. ئاندىن ۋالۇنتىننىئانۇس ئاتتىلاغا تەلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە غەربىي رىم ئاتتىلاغا «رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ باش قوماندانى» سۈپىتىدە بېرىدىغان شەرىنكانە راسخوتنى توختىتىۋەتكەچكە، ئاتتىلا بىردىنلا قىيىنچىلىقتا قالغان.

بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاتتىلانىڭ بارلىق ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە پىلانلىرى ئەمەلگە ئېشىپ، ئۆزىگە ھەددىدىن زىيادە يۇقىرى تەمەننا قويۇۋەتكەن. ئۇنىڭ گاللىيەنى قىز مىلى قىلىپ بېرىش تەلىپى چەكتىن ئېشىپ كەتكەچكە، رىملىقلار تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىپ قويغان.

شۇنىڭ بىلەن ئاتتىلا گاللىيەنى قورال كۈچى بىلەن تارتىۋېلىشنى قارار قىلىپ، غەلىبە قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان سىياسىي ۋەزىيەتكە تېزراق ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغان. گاللىيەدە رىمغا قارشى قوزغىلاڭ ئۇۋۇلمىگەچكە، ئائېتىئۇس قاتتىق قوللۇق بىلەن مۇقىملىقنى ساقلاشقا مەجبۇر بولغان. ئاتتىلا ئەڭ ياخشىسى رىملىقلار بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىپ كېلىۋاتقان غەربىي گوتلارنى ئۆز يېنىغا تارتىش ئۈمىدىدە بولغان بولسىمۇ، بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغان.

بۇ چاغدا غەربىي گوتلار مۇ دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ بولغان. غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھى تېئودورىھ چوڭقۇر

ئويلانغاندىن كېيىن ، ئائېيتىئۇسقا : «رىملىقلار ، ئارمانىڭ-
لارغا يەتتىڭلار ، ئاخىر ئۇتۇقلۇق هالدا بىزنى ئاتتىلا بىلەن
دۇشمەنلەشتۇردۇڭلار ، ئۇ نەگە بارمىسۇن بىز ئۇنى قوغلاپ
باربمىز ، ئەگەر ئۇ يەنە بۇرۇنقى غەلىبىلەرگە تەمەننا قو-
يۇپ ، پو ئېيتىۋەرسە ، گوتلار بۇ تەكەببۇر كىشى بىلەن بىر
مەيدان جەڭ قىلىش كېرەكلىكىنى بىلىدۇ » دېگەن .

ئاخىرىدا ئاتتىلانىڭ دۇشمەنلىرى قاتارىغا ھەتتا فرانكـ
لار ۋە بۇرگوندلارمۇ ئۆتكەن . ئالدىنقى مەزگىللەردە ئۇلار
رىملىقلارنىڭ تۇغ - ئەلەملىرىنى كۆتۈرگەن ھۇنلارنىڭ
شەپقەتسىز قىرغىن قىلىشىغا ئۇچرىغان . ئاتتىلانىڭ ئەڭ
خەتەرلىك دۇشمىنى يەنىلا ئائېيتىئۇس بولۇپ ، ئۇ رىمنىڭ
ئۇرۇشخۇمارلىرىدىن ئىدى . ئۇ راۋىنادىكى چېغىدا ئاتتىلا
بىلەن ئاغىنە بولۇپ ئۆتۈپ ، ئۇزاق مەزگىل مۇرىنى مۇرد-
گە تىرەپ ئۇرۇش قىلغان بولسا ، ئەمدى ئەشەددىي دۇشمەن-
لەردىن بولۇشۇپ قالغان . ئىككىيلەننىڭ سىياسىي مەقسە-
تى ئوخشاشمايتتى . ئەشەددىي دۇشمەنلەردىن بولۇشۇپ قې-
لىشتىن ئىلگىرى ئائېيتىئۇس ھونلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق
رىمدەك كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ كەتمەسلە-
كىگە كاپالەتلىك قىلغان . ئەگەر ھۇنلارنىڭ ياردىمى بولمە-
غان بولسا ، ئائېيتىئۇس شۇ چاغدىلا تۇگەشكەن بولاتتى .
ئەمدىلىكتە ئۇ گوتلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشىش ئۈ-
چۈن سۈيىقەست پىلانلىماقتا . تارىخشۇناس مونسېن : «ئا-
ئېتىئۇس..... ئەمەلىيەتتە غەربىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ
40 پىللىق مۇۋەققەت پادىشاھى ، لېكىن ئىنچىكىلەپ قارە-
غاندا ئەھۋالى چاتاق» دەپ يازغان .

ئاتتىلا ئائېتىئۇسقا ئوخشاشلا جەڭگاھتا ھايات قالماق ئېلىشىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىدا ئازراقمۇ مەيۇسلەنمەيدىگەن. بۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ ئىسىگە ئاسانلا ئاتتىلانىڭ قىلچە تەپ تارتماستىن ئاكتىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئىككىلەن لەشكەر باشلاپ ئۇرۇش قىلىدىغانلار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئويلايدىغىنى كۆز ئالدىدىكى نىشاندىنلا ئىبارەت. ئۇرۇش ئېلان قىلىش - قىلماسلىق ئاتتىلاغا باغلىق بولۇپ قالغان، ئەمما ئۇنىڭ چېكىنىش يولى قالمىغان ئىدى. بىر قېتىملىق كىچىككىنە ھەربىي ھەرىكەت بىلەن چۆنتەكنى تولدۇرۇۋالغىلى بولمىدىغان دەۋر ئەمدى كەلمەسكە كەتكەن ئىدى.

كاتالونىيان ئۇرۇشى

451 - يىل 2 - ئايدا كۆپ دۆلەت قوشۇنلىرى ئاتتىلانىڭ رەھبەرلىكىدە رېيىن دەرياسىغا يېتىپ كەلگەن. قېيىق - قولۇاق ياساش ئۈچۈن ئەترapتىكى ئورمانلارنى كېسىپ تۈگەتكەن. ئاتتىلا ۋە پىيادە لەشكەرلەر قېيىق - قولۇاق بىلەن رېيىن دەرياسىدىن ئۆتكەن. ئاتتىلا تەرەپتە تۇرغان گېرمان ئىتتىپاقداشلار رىملىقلار بىلەن بولىدىغان بىر مەيدان زور ئۇرۇشنى كۈتۈپ تۇرۇشقان. شەرقىي گوتلار تېئودومىلىنىڭ باشچىلىقىدا باسىپ بىلەن كولمارنى بىتچىت قىلغان. گىپىتىلار ئادارىسىنىڭ باشچىلىقىدا ستراسبۇرگ، سىپىيىر، ۋورمىس ۋە ماينتسنى ئىگىلىۋېلىپ لا، شەرقە قاراپ قوشۇن تارتقان. ئاتتىلا مېتىسنى بوۇلاپ-

تالاپ قۇرۇقداپ قويغان. بۇ كۈن پاسخا بايرىمى بولغان ذۇشەنبە كۈنى سۇپىتىدە تارىخقا ئېنىق يېزىلغان. ئارقىدىن ھۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى «يەھيا ئەلەيھىسسالام بېشارەتلىرى» دىكى چەۋەندازلاردەك، قىلچە قارشىلىق ئىقتىدارى بولمىغان رېيىمىس، رۇئېن ۋە كائونغا ھۇجۇم قىلغان. رېيىمسنىڭ كاردىنالى ھۇنلارنىڭ شەھەرگە چېقىلماسلىقىنى ئىلتىجا قىلىپ «تەۋرات»نى قىرائەت قىلغىنىچە قولىدا پەيغەمبەر قاچىسى تۇتۇپ، ئۇستىگە روھانىيلىق رىداسىنى كىيگەن ھالدا ھۇنلارنىڭ ئالدىغا بارغان، ئۇنىڭ قىرائىتى تامام بولغۇچە كاللىسى يەرگە چۈشكەن. پارىژ شەھىرىنىڭ ھېمات ئىلاھى بولغان كىنوۋىئا سېنا دەرياسىنىڭ بويىدىكى بۇ شەھەرنى ئاھالىسىنىڭ شەھەرلىكىنى ئايرىلماسلىقىنى ئۆتۈنگەن. ئۇ دۇشمەنلەرنىڭ تەقۋادارلارنىڭ مۇناجاتى ۋە ئىبادىتى بىلەن چېكىنىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. ئاياللار چېركاۋغا يوشۇرۇنغان. رىئا يەت قىلىنىشچە، كىنوۋىئا ئاپپاق كىيىنىپ ئاتتىلانىڭ ئالدىغا بېرىپ، ھۇنلارنىڭ ھالاكىتىدىن بېشارەت بېرىپ، «ۋىجدانىڭ ئۆزىتەنگۈدەك ئەيىبلىنىپ، ئاتىلىق لەشكەرلىرىڭ، ئاجەڭ ھاراۋىلىرىڭ، ئادەملىرىڭ ۋە ئەگەشكۈچىلىرىڭنى ئىلىپ قېيقاس سۈرەن سېلىشقىنىڭچە شەرققە چېكىنىسەن» دېگەن ئىلھامنى ئالغان. ئىستراتېگىيە جەھەتتىن ئويلىنىلغان داۋىگنۇ، مۆجىزە يۈز بەرگەن دېمەك، ئاتىلا يول قويغان. بەلكىم ئۇ ئائېتىئۇس ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقدىشى غەربىي گوتلارنىڭ

زور قوشۇنى جەنۇب تەرەپتىن قەدەمىۋقەدەم قىستاپ كېلىـ
ۋاتقانلىقتىن ، بىر شەھەرگە ھۇجۇم قىلىمەن دەپ كۈچىنى
خورىتىۋېتىشنى خالىمىغان بولسا كېرەك . ئۇ پارىژغا ھۇـ
جۇم قىلىشتىن ۋاز كېچىپ ، ئورلېئانغا قاراپ يۈرۈش
قىلىۋەردى . لېكىن ، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەسەۋۋۇر
قىلىش قىيىن ئىدى . 5 ـ ئايدا ئورلېئاننى قورشاپ كەسـ
كىن جەڭ قىلىش ئارقىلىق 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرى پەتھى
قىلدى . ھۇنلار ئۆز غەلىبىسىنى قۇتلۇقلاۋاتقاندا ، بويسۇنـ
دۇرۇلغان ئاھاللەر تۈيۈقسىز ئائېتىئۇسنىڭ ئورلېئانغا
قوشۇن باشلاپ يېتىپ كەلگەنلىكىنى تەنتەنە قىلىشتى .
شۇنىڭ بىلەن شەھەر سىرتىدا بىر مەيدان جەڭ بولۇپ ،
نەتىجىدە ئاتتىلا يېڭىلىپ قالدى . ئىككى تەرەپ سۆھبەتلـ
شىپ ، ئائېتىئۇس ئاتتىلانىڭ شەخسىي ئەركىنلىكى ۋە
بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ، لېكىن ئالانلارنىڭ
ھۇنلارغا ئەگىشىپ شەرقىي شىمالغا چېكىنىپ كېتىشىگە
بولمايدىغانلىقىنى شەرت قىلدى . ئاتتىلا مەغلۇبىيەتتىن
كېيىن ئامان قالغان قوشۇننى قايتا تەرتىپكە سېلىش ئۈـ
چۈن ئىستراتېگىيە جەھەتتىن مۇرەسسە قىلىپ ، بۇ شەرتنى
قوبۇل قىلدى . ئاتتىلا بۇگۈنكى فرانسىيەنىڭ يوزىنى دەريا ـ
سى بىلەن ئەيسىنى دەرياسىنىڭ ئارلىقىغا جايلاشقان شام ـ
پانىيە رايوندىكى تۈزلەڭلىكتە قوشۇنلىرىنى يىغدى .
ئاتتىلا كۈكپلىتتىكى يايلاققا بارگاھ تىكتى . ھازىرمۇ
كىشىلەر شامپانىيە رايونىدا بۇ چەمبەرسىمان تامنى ئۇچرـ
تالايدۇ . ئاتتىلا ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى نەچچە ئايلىق سەپەر
جەريانىدا يول بويىدىكى شەھەرلەرنىڭ چېركاۋ ۋە موناسـ

تىرلىرىدىنمۇ سانسىز بايلىقلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان . رىملىقلار گاللىيە لەشكەرلىرىنىڭ كۆچلۈك قوللىشى بىلەن يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا ، ئاتتىلا بۇ بايلىقلارنى قانداق قىلىپ بىخەتەر يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە ئىلاجسىز قالغان . لېكىن ، بۇ چاغدا بىر مەيدان ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى .

بىر مەيدان قانلىق ئۇرۇش باشلاندى . ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغىنىدەك ، گىپىتلار ئاتتىلانىڭ سادىق ئىتتىپاقدىشى ئىدى ، ئۇلارنى فرانكلار كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىپ ، ئالاھەزەل 16 مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن . بۇ بىر شۇرۇم باشلىنىش ئىدى . قانلىق قىرغىنچىلىقتىن كېيىن ئاتتىلا قوشۇنىنى توپلىدى . ھۇنلار بىلەن شەرقىي گوتلار شەرق تەرەپتە ، ھايات قالغان گىپىتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا ئىتتىپاقداشلار غەرب تەرەپتە ئىدى ، ئائېتىئۇس بولسا يان تەرەپنى ساقلاۋاتاتتى . ھۇنلار بىلەن سىغىشمايدىغان بۇرگوندلار غەربىي گوتلارنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ ياردىمىدە ئاتتىلانى قەدەممۇقەدەم قىستاپ كەلدى . شۇنداقتىمۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تەلىيى ئوڭدىن كەلمىدى .

تارىخقا كىرگۈزۈلگەن «كاتالونىياندىكى دالا ئۇرۇشى» دا ، ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇشۇش ئەھۋالىنى جوردانىس مۇنداق تەسۋىرلىگەن : «ئۇ چوقۇم كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان مەنزىرە ئىدى . نەيزە بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان گوتلار ، ئېغىر جەڭ ھارۋىسىنى ھەيدىگەن سارماتلار ، قەھىرى بىلەن قىلىچ ئوينىتىۋاتقان گىپىتلار ، چەبدەس سىۋېـ

دىنلار، ئۇقياسىنى كۆز - كۆز قىلىۋاتقان ھۇنلار، ئېغىز ساۋۇت كىيگەن ئالانلار، يېنىك قورالانغان ھەلۋىلار بار ئىدى» . لېكىن، تارىخشۇناسلار بۇ زور قىرغىنچىلىقنىڭ يالغان - ياۋىداقلاردا ئېيتىلغاندەك شالونس - سۇر - مارنې - دىكى كاتالونىيان تۇزلەڭلىكىدە يۈز بەرگەن بولماستىن، تروېيەس شەھىرى ئەتراپىدىكى ماۋرىياكوم دېگەن كەنتته يۈز بەرگەنلىكىنى بايقىغان . ئۇلارنىڭ قىلىنىشچە، ئۇ - رۇشنىڭ تۇنجى كۈنى كەچتە ئوب دەريا‌سى يارىدارلارنىڭ قېنى بىلەن قىپقىزىل بويالغان . شامپانىيە رايونى ياۋروپا - نىڭ قۇشخانىسىغا ئايلىنىپ ، يەر چىلىق - چىلىق قان بولۇپ كەتكەن ، ئەتراپنى ئۆتە - تۇتەك قاپلاپ ، جەسەت كۆيدۈرۈش مەيدانىغا ئوخشاپ قالغان ، ھەممە ياقتا جەسەت - لەر چېچىلىپ ياتقان بولۇپ ، ئەتراپ ئادەتتىن تاشقىرى جىمجىتلىققا چۆمگەن . ئۇرۇشتا 150 مىڭ ئادەم ئۆلگەن . ھەتتا بەزىلەر ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 500 مىڭغا يەتكەن دېيىل - شىدۇ . فرانسىيەلىك يازغۇچى ۋېكتور ھيوگو : «ھۇنلار بۇ يەردە شامپانىيە (رايونى) تەرىپىدىن يۇتۇۋېتىلگەن» دەپ يازغان . رىۋايەت قىلىنىشچە ، ھەر يىلىنىڭ بۇ كۈنى - دە جەڭگاھتىن كېلىدىغان قىر - چاپ ساداسى ۋە يارىدار - لارنىڭ ئىڭرىغان ئاۋازى ئاڭلىنار ئىمىش .

رىملىقلار بىلەن غەربىي گوتلار ، گىپىتلار بىلەن ھۇنلار جەڭدە ئۆلگەن سەپداشلىرىنى كېچىچە كۆمگەن . ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن . تاڭ ئاتارغا يېقىن ، ھۇنلار قىلىچى بىلەن بىر چوڭ ئازگال كولاپ ، قوللىرى بىلەن لايلارنى تاتىلاپ چىقارغان ، ئاندىن

كۆن بىلەن ئورالغان ياغاچ ئېگەرلىرىنىڭ ئۆڭىلەپ گۈلخان ياققان ئاتتىلا لەشكەرلەر ئالدىدا كىشىنى ھاياجانغا سالدى. ئۇنىڭ نۇتۇق سۆزلەپ ، ئۆزىنىڭ كۆيۈپ ئۆلۈسىمۇ دۇشمەنگە تەسلىم بولمايدىغانلىقى ھەققىدە قەسەم قىلغان ئەمما، ۋەزىيەت ئۇ ئويلىغاندەك بولماپ چىقتى. ئۇنىڭ چاغدىكى ئەڭ زور ئۇرۇش ھېچقانداق تەرەپنىڭ پىكىلمەسلىكى بىلەن ئاخىرلاشقان ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بۇ ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپتىن نەچچە مىڭلىغان ئەسكەر قېتىلغان ئىدى. ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان تەرەپ ئۇرۇشتا يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇۋېتىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئاياللىرى ۋە بالىلىرىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. ئۇرۇشتا يېڭىلگەن تەرەپ ئۆزىنىڭ ئۇرۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۆزىنى تاشلىغۇچىلارغا ئايالىنى ۋە بالىلىرىنى ئەۋەتىپ ئۇرۇشتا غالىب كەلگەن تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئازدۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ئۇ

قىلىشنى باشلىۋەتكەن. ئاتتىلانى چېكىنىشكە قىستىغان نەرسە ئاشۇ بىر بېشا-
رەتلىمۇ؟ ھەربىي ئىشلار نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىككى
خىل ئېھتىماللىق بار. يا بارلىق كۈچى بىلەن ئاخىرقى
قېتىم ھۇجۇم قىلغان، ياكى بۇلاپ كەلگەن ئولجىلارنى
خېيىمخەتەرگە ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن ئىستراتېگىيەلىك
چېكىنگەن. ئاتتىلا ئىككىنچى ئېھتىماللىقنى تاللىغان.
ھەتتا ئائېتىئۇسمۇ ئاتتىلانىڭ چېكىنگەنلىكىدىن قاتتىق
ھەيران قالغان. ھېرىپ ھالسىدىن كەتكەن بۇ قوشۇنغا يەنە
بىر قېتىم زەربە بەرگەن بولسا، بەلكىم ھونلار ئاسانلا
ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنىسىدىن ئەبەدىي قوغلىنىپ كېتىشى
مۇمكىن ئىدى، ئەمما ئائېتىئۇس ئۇنداق قىلمىغان. ئۇ
بەلكىم بۇ يايلاق مىللىتى رىملىقلارغا تەھدىت سېلىپ كې-
لىۋاتقان گېرمانلارنى — مەيلى ئۇلار ھۇنلارنىڭ بېقىندىسى
ياكى كۈشەندىسى بولسۇن، تىزگىنلەپ تۇرالىشى مۇمكىن
دەپ ئويلىغان.

ھالاكەتكە يۈزلىنىش

ئەگەر ئاتتىلا گاللىيىنى تالان-تاراج قىلغاندىن كې-
يىن، چېكىنىش يولى بىلەن ئۆز مەغلۇبىيىتىنى ئېتىراپ
قىلدى دېسەك، بۇ ئار-نومۇسنى يۇيۇش ئۈچۈن ئىككىنچى
يىلى رىمغا قايتا قوشۇن تارتتى. بۇ چاغدا ئۇ ئۆتكەن قېتىم
تارتقان زىيانلارنى ئۇنتۇپ كەتكەنىدى. ئاتتىلانىڭ قىش
كۈنى قىسقىغىنا ۋاقىتتا يەنە بىر قېتىم لەشكەر لىرىنى

توپلىيالمىشى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. قارىغاندا ئۇ دەت-
بتلكام دەپ ئوتتۇرىغا چىقماقچى بولغاندەك قىلاتتى. ئائىتىد-
ئۇسمۇ بۇ قايتىدىن تەشكىللەنگەن ھۇنلار نىڭ قۇدرەتلىك
كۈچىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. بىر يىل ئىلگىرى گاللد-
يىنگە ھۇجۇم قىلغاندەك، شەرقتىن كەلگەن بۇ بوران -
چاپقۇن ئىتتالىيىنىڭ شىمالىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى.
ئاكۇيلېيىنە ئەسلىي بۇگۈنكى ۋېنېتسىيەگە يېقىن تىنچ
ھەم گۈزەل شەھەر بولۇپ، 200 مىڭ ئاھالىسى بار ئىدى،
ئەينى چاغدا «شىمالدىكى رىم» دەپ نام ئالغان. ھۇنلار
ئاۋۋال شەھەرنى قورشۇۋېلىپ، ئاچارچىلىقتا قالغان شەھەر
خەلقىنى تەسلىم بولۇشقا قىستىغان، ئاندىن شەھەرنى كۈ-
چىنىڭ بارىچە ۋەيران قىلغان، ھەتتا شەھەر سېپىلىنىڭ
ئۇلىنىمۇ چۈۋۈۋەتكەن. بۇگۈنكى كۈنلەردىمۇ كىشىلەر قە-
دىمكى پورت ئەسلىھەلىرى، قەدىمكى رىم مەيدانىنىڭ خارا-
بىسىنى ۋە بەزى قۇرۇلۇشلارنىڭ قايتا ياسالغان ئۇلىنى
كۆرگەندە، ئىستېلاچىلارنىڭ ئاشۇنداق بۇزغۇنچىلىقىنى
ھېس قىلالايدۇ.

ئاكۇيلېيىدىكى بىر قىسىم ھايات قالغان ئاھالىلەر
ھۇنلارنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى كىرەلمەيدىغان دېڭىز بويى-
دىكى سازلىقلار ۋە كۆللەرگە بېرىپ قالغان. ۋېنېتسىيە شە-
ھىرىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخىدىمۇ بۇ ئىش خاتىرىلەنگەن.
ھايات قالغانلار ئاكۇيلېيىدىن ئامان - ئېسەن قېچىپ چىق-
قاندىن كېيىن، «Veni etiam» («مەنمۇ كەلدىم») دەپ
ۋارقىراشقان. كېيىنچە «Veni etiam» دىن «Venezia» يە-
نى «ۋېنېتسىيە» دېگەن سۆز ياسالغان.

پاۋىيە ئىشخال قىلىنغان ، ۇيتىنسا ۋەيران قىلىنغان ، ۋېرونا ، مانتۇۋا ۋە مىلان تالان - تاراج قىلىنتىپ قۇر ۇقداپ قويۇلغانىدى . ھۇنلار شەپقەتسىزلەرچە قىرغىنچىلىق قىلاتـ تى . ئاھالىلەر قېچىپ كېتىپ ، يەرلەرنى ئاق قالغاچقا ، ئاچارچىلىق باشلانغان . ھۇنلارنىڭ ئىككىنچى ھۇجۇم نىشا ـ نى مۇقەددەس شەھەر رىم بولۇپ ، بۇ ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى نىشانى ئىدى . بۇ چاغدا ئاتتىلانىڭ رەقىبى ئائىتىئۇسنىڭ يەنە بىر قېتىم ابەختسىزلىك ئىچىدە ئامىتى كېلىپ قال ـ غان ، ئائىتىئۇس ئۇزاقتىن بېرى كۇتكەن شەرقىي رىمنىڭ ياردەمچى قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە ، ھۇنلار ئاربىسىدا بەزـ گەك تارقالغان . لەشكىرىي كۇچى ئاجىزلىغان بولسىمۇ ، ئاتتىلا يەنىلا يا ئۆلۈم ، يا كۆرۈم دەپ ئوتتۇرىغا چىققان . ئۇ ئىلگىرىكىدەك لەشكىرىي كۇچى بىلەن غەلىبە قىلماقچى بولغان بولسىمۇ ، ئاخىر يەنىلا سۆھبەتكە قاتناشقان .

452 - يىلى ئىككى لەشكەر دۇنيانىڭ ۋەكىللىرى ئۇچـ راشقان . پاپالېئو I رىم ۋەكىلىنىڭ دۇنياسىغا ۋەكىل بولۇپ ، ئاتتىلا ياۋايى قەبىلىلەر بىلەن خرىستىيان دىنىغا ئېشەنمەيدىغان غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ داھىيىسى سۈپىتىدە ، كېيىنكى تارىخلاردا ئىلاھىيلاشتۇرۇۋېتىلگەن ئۇچرىشىش ئېلىپ بارغان . كاتېل كۆلىدىن يىراق بولمىغان مىنكيو دەريا سى بويىدا ئاتتىلا رىم پادىشاھىنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلغان . پاپالېئو I ئىنتايىن يۇقىرى سۆھبەتداشلىرىنى بىلەن مۇڭدىشىپ قىيىنچىلىق) هالدا ئاتتىلانى ئۆز پىلانىدىن ۋاز كېچىشكە كۆندۈرگەن . ئۇنى كېيىنكى كىشىلەر ھۆرمەت بىلەن «ئۇلۇغ شەخس» دەپ ئاتاشقان . رىمنىڭ تالان ـ

كىنەزلىنىڭ قىزىغا يۆتكەلگەن. ئۇ قىزنىڭ ئىسسىم شەرىپى ئىلدىكمۇ ياكى ھىلدىكمۇ بولۇپ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە كىرىنمەيدۇ. [illegible]

ئاتتىلانىڭ ھاياتىدىكى ئاخىرقى كومېدىيىلىك سەھنە- پىلەر باشلانغان، بۇمۇ شېئىر - قوشاق، ھېكايە-رومان، دىرامىلا-كىنولارنىڭ دائىملىق خام ماتېرىيالى ئىدى. گوتلا- رنىڭ ئېپىنسكوپى جوردانىس: «توي مۇراسىمى ئاياغلاشقان- دىن كېيىن، ئاتتىلا شىر كەيپلىكتە ئۇخلاۋاتقاندا، ئۇنىڭ بۇرنىدىن قان كەتكەن، قان سىرتقا ئاقماي، بوغۇزىغا تىقى- لىپ تىنالماي ئۆلگەن. ئەتىسى سەھەردە ياساۋۇللار ھە- رەمدىن ھېچ شەپە ئاڭلانمىغانلىقتىن خاتىرجەملىنىپ ھەرەمگە بۆسۈپ كىرگەن، قارىسا ئاتتىلا ئۆزىنىڭ قېنى ئىچىدە ئۆلۈك ياتقان، ھېچقانداق سىرتقى زەخىم تاپالمى- غان. كېيىن يەنىلا لىباسىنى ئارتقىنىچە، بېشىنى ساڭگى- لىتىپ يىغلاپ ئولتۇرغان» دەپ بايان قىلغان. بۇ كىچىك زادى نېمە ۋەقە يۈز بەرگەنلىكىنى ھېچكىم ئېنىقلىيالمى- غان. ئاتتىلانىڭ ھاياتىغا دائىر رىۋايەتلەر كۆپ بولۇپ، 453 - يىلى ئۇنىڭ توي كىچىسى سىرلىق ھالدا كېلىن- چەكىنىڭ قۇچىقىدا ئۆلۈپ كېتىشى ئەينى چاغدا كىشىلەر- نىڭ ھەر خىل قىياس - تەسەۋۋۇرلىرىنى قوزغىغان. بەزى- لەر، ئۇلار بىر گەپ بولغاندىن كېيىن، بۇ گېرمان قىز ئاتتىلاغا خەنجەر تىقىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، دېيىشكەن. شەر- قىي رىمنىڭ 6-ئەسىرىدىكى سالنامىسىدىمۇ مۇشۇنداق قا- راش بار. لېكىن، بۇيۇك مىللىي كۆچۈش دەۋرىدىكى مەلۇماتلار ئەملىيەت بىلەن مۇخالىپ تۇرسا، بۇ رىۋايەت-

تىلىن يەنە نېمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇن؟ نەچچە يۈز يىللاردىن كېيىن مەيدانغا چىققان، گېرمانىيەنىڭ دۆلەت داستانى دەپ ئۇلۇغلانغان «نىبېلۇڭگېن قوشىقى» ھەققىتەن ئەشەنچلىكمۇ؟

بۇ رىۋايەتتىكى بۇرگوندلارنىڭ 435 - يىلى، 436 - يىللىرى رېئىن دەريياسى بويىدا يوقىتىلىشى كاتالونىيانىكى ئۇرۇش ۋە ئاتتىلانىڭ تۈيۇقسىز ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇرگوندلاردىن بولغان كرېمخىلد رېئىن دەريياسى بويىدىكى ئۇرۇشتا ئۆز مىللىتىنى يوقىتىۋەتكەن ئېتىلدىن قىساس ئالغان دېيىلگەن.

٧ ئەسىردىكى بەزى مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئوخشاش بولمىغان ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈش ۋە ئوخشاش بولمىغان مەنپەئەتكە ئىنتىلىش تۈپەيلىدىن بۇ مىللەتلەر ئىچىدە ئاتتىلانىڭ زەھىمسىز قاراقچى ۋە تەكرىنىڭ ئىنسانلارغا بەرگەن ئاپىتى؛ تالانتلىق سىياسىيون ۋە كۆپ مىللەتكە رەھبەرلىك قىلغان تەكرىنقۇت؛ ئاق كۆڭۈل ھۆكۈمران دېگەندەك ئۇچ خىل تىپىك ئوبرازى بارلىققى بايقالغان. تارىخىي ئەمەلىيەتلەر ئۇنتۇلغانسېرى، خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەر ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ رىۋايەتلەر تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئىنسانىيەت پىسخىكىسىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئاقىۋىتى ۋە رولىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. «نىبېلۇڭگېن قوشىقى»دا، دېيېتىرىچ. ۋون. بېھن ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ھەم «ئېددا»غا مۇناسىۋەتلىك شىمالدا تارقالغان كىتابلارنىڭ نۇسخىلىرىدا ئاتتىلانىڭ ئوبرازى تارىخىي رىۋايەتلەردىكى ۋەقەلەرنىڭ ئىنسانىيەت پىسخىكىسىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئاقىۋىتى ۋە رولىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. «نىبېلۇڭگېن قوشىقى»دا، دېيېتىرىچ. ۋون. بېھن ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ھەم «ئېددا»غا مۇناسىۋەتلىك شىمالدا تارقالغان كىتابلارنىڭ نۇسخىلىرىدا ئاتتىلانىڭ ئوبرازى تارىخىي رىۋايەتلەردىكى ئوبرازلار بىلەن زور پەرقلىنىدۇ.

ۋاپىگىر يەلىپك سىتىۋان. بوناۋ يېقىندا ئىيلان قىلغان ھۇنلار ھەققىدىكى بىر ماقالىسىدە «قاشاڭ ئراق ، ئەمما مەردن ئېتتىل (يەنى ئاتتىلا) نىڭ گېرمانىيىلىنىڭ قەھرىمانلىق داستانىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژ بولۇپ قېلىشى، نۇرغۇن گېرمان پادىشاھلىرى ۋە كىنە زلىترىنىڭ دوستى بولۇپ قېلىشى تاشادلىپتى ئەمەس ، رىۋايەتتىكى ئاتتىلا ئاساسلىق پېرسوناژ، ئۇ بەك زالىم ھەم ئالتۇنغا ئالاھىدە ھېرىسمەن قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ئۇنىڭ چوڭ ئىتتىپاقدىشى بىلەن كىچىك ئىتتىپاقدىشىنىڭ تۇپىتىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئەسلىمىسىدىن ئاتتىلانىڭ ھەقىقىي ئوبرازىنى ئېرىشتە لەيمىز» دەپ يازغان .

گەرچە ھۇنلار دەۋرىدىكى ئۇرۇشتىن «نىبېلۇنگېن قوشىقى» پېتىرلىغىچە بولغان ئارىلىقتا 700 يىل ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، نۇرغۇن تارىخ ھەۋەسكارلىرى ، بولۇپمۇ بايلىق ئىزدىگۈچىلەر يەنىلا بۇ داستانىنىڭ ئىشەنچلىك يېرى بار دەپ قارايدۇ. ئۇلار بۇلكىتابتىن ، غەزەپلەنگەن ھاگېنە- نىنىڭ نىبېلۇنگېندىكى بايلىقنى قەيەردىكى سۇغا چۆكتۈرۈ- ۋەتكەنلىكىنى تېپىۋالغۇسى بار ئىدى كېرىنھىلد. سىلگىلفورد ئۆلگەندىن كېيىن قىساس ئېلىش ئۈچۈنلا ئەمەس ، بايلىق ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەنمۇ؟ ئالتۇنغا ئامراق ئېتىلىشنىڭ ئاتتىلا دېگەن ئىستىم بىلەن بۇ ياش تۇل خوتۇنىنى ئېلىپ ، مۇشۇن- داق ئۇسۇل . بىلەن. پېيىنشى بۇ رىۋايەتنىڭ مەنتىقىسىنگە ئۇيغۇن كېلەمدۇ؟ ماينىتسلىق تارىخشۇناس ۋە بايلىق ئىز- دىگۈچى ھانىش يۇرك ياكوب «مۇنىكچە» نىبېلۇنگېن قوشىقى «نوقۇل بىر قوشاقلا بولماستىن ، بەلكى ھەقىقىي

- (شەرقىيە ياۋرۇپا ۋەخەرىيى) مىسىرلىقلارنىڭ مۇمىلاق گۈمبەز - مىللاق تەقلىدىدە) دەپ ياغاچلاردىن مۆكۈلگەن شەكىللەرنى لەھەتنىڭ تۆۋىسىگە قويۇش ئادىتى بولغان. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتقا بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئۆلۈمنى ھاياتنىڭ داۋامى دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئۆلۈمنى ھاياتنىڭ ئاخىرلىشىشى دەپ قارىماي

ئوتتۇرا ئاسىيا ئېگىز لىكىدىكى ئۇزاقتا سوزۇلىدىغان سو-
غۇقتا ناھايىتى ئوبدان ساقلانغان . بۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپ
قىسمى سكەنتلەرگە تەۋەدۇر . سكەنتلەرنىڭ نامىنى ئەڭ
ئاۋۋال گرېكلار تىلغا ئالغان . گرېكلار شەرقىي ياۋروپانىڭ
شەرقى بىلەن كاۋكاز تاغلىرىنىڭ شىمالى ئوتتۇرىسىدا
كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان مىللەت-
لەرنى سكەنتلەر دەپ ئاتىغان . ئۇلار يەنە دەسلەپكى مەز-
گىلدىكى بىر قىسىم ھۇن قەبىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە
ئالاتتى . شۇڭا ، ئالىملار سكەنتلەر ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر-
دىن ھونلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ
دەپ قارايدۇ .

بىز موڭغۇلىيە ئېگىز لىكىدە بىز «قورغان»نى ئېكسە-
كۇرسىيە قىلدۇق . بۇ 8 ـ 10 كىلومېتىر كېلىدە-
غان لەھەتنىڭ چوڭقۇرلۇقى تۆت مېتىردەك كېلىدىكەن .
تام ۋە تورۇس ئەسلىي مەزمۇت لىم بىلەن تىرەلگەن بو-
لۇپ ، ياغاچ قوزۇق بىلەن زىننەتلەنگەن . ياغاچ قۇرۇلمە-
نىڭ ئۈستىگە لاي بىلەن تاش دۆۋىلەنگەن . جەسەتكە كىيىم
كىيدۈرۈلگەن بولۇپ ، قورال بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىنغا-
نىكەن . سكەنتلەر ئۆلگۈچىنىڭ ئاخىرەتتىكى تۇرمۇشى ئۈ-
چۈن ئاتىنمۇ قوشۇپ دەپنە قىلىدىكەن .

گرېك تارىخشۇناس ھىرودوت بىر سكەنت ئاقسۆڭەك-
نىڭ دەپنە قىلىنىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي بايان قىلغان :
« كىشىلەر قەبرە يېنىدا تۇرۇپ جوتۇ بىلەن ئاتنىڭ بېشىغا
كۈچەپ ئۇرىدىكەن . ئاندىن ئارغامچا بىلەن ئاتنىڭ ئۆلۈك-
نى سۆرەپ قەبرىگە ئەكىرىدىكەن . ئۆلگۈچىگە بولغان ھۆر-

مىنىتىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن، بۇ پائالىيەتنى 40 نەچچە كۈن داۋاملاشتۇرىدىكەن. بۇ جەريانىدا ئۆلگۈچىنى ھارۋىغا سېلىپ، ھايات ۋاقتىدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان زېمىنىنى بىر ئايلاندۇرۇپ چىقىدىكەن. كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئىلگىرىكى ھوقۇقىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ئۇنى تېخى ھايات دەپ قارىشىدىكەن. بىر يىلدىن كېيىن مۇراسىم يەنە داۋاملىشىدىكەن. 50 نەپەر قاملاشقان يىگىت بىلەن 50 تۇياق ئوبدان ئاتنى تاللاپ چىقىپ، يىگىتلەرنى ئات بىلەن بىرگە بوغۇپ ئۆلتۈرىدىكەن. ئاتنىڭ ئىچ قارنىنى ئېلىۋېتىپ، يۇيۇپ تازىلاپ ئوت چۆپ بىلەن تولدۇرغاندىن كېيىن، قورسىقىنى تىكىپ قويىدىكەن. ئارقىدىن قەبرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قوزۇق قاقىدىكەن. بىر ئۆزۈن كالتەكنى ئاتنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن قىيپاش ھالەتتە ئاتنىڭ بوينىغىچە كىرگۈزۈپ، ئاتنى قوزۇق ئۈستىگە مىندۇرۇپ، پۇتىنى ساڭگىلىتىپ قويىدىكەن، ھەر بىر ئاتنى جابدۇپ، نوختىسىنى ئالدىدىكى تۆۋرۈككە باغلاپ قويىدىكەن. ئارقىدىن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەن 50 يىگىتنى ئاتقا مىندۇرىدىكەن. ئۇلارنى ئاتتا چىڭ ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن، بىر كالتەكنى ئۇمۇرتقىسىنى بويلىتىپ بوينىغىچە تىقىپ، كالتەكنىڭ ئاستى تەرىپىنى ئاتنىڭ ئىچىدىكى كالتەككە بېكىتىپ قويىدىكەن. 50 ئاتلىق ئەسكەر قەبرىنى چۆرىدەپ يۇمىلاق ھالەتتە تۇرىدىكەن». ياۋروپادىكى ھۇنلار بۇ قائىدە-يوسۇنلارنى ساقلاپ كەلگەن، پەقەت كۆلەم ۋە رەھىمسىزلىك جەھەتتە، ئىلگىرىكىدىن تۆۋەنرەك بولغان. غەرب جەمئىيىتىنىڭ تەسىرىدە،

ئۆلگۈچىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش بولغان ئىكەن. ئۇلار نېمە ئۈچۈن، ئۆلگۈچىنىڭ قەبرىسىگە ئادەتتە تولىمۇ ئادەتتىن ياسالغان ھەم ئېسىل ئورنىنى بىلىدىغانلارنى ئەۋەتكەن ئادەم دېگەن ئاشىمالغان. بۇ ھال ۋېنگرىيەدىن يايقالغان قەبرىلەردە نېمە ئۈچۈن مۇنداق ھەدەپنە بۇيۇملىرى يوقلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا پۇللۇق ھەدەپنە بۇيۇملىرى باشقا جايغا كۆمۈلگەن. ئەسلىدىكى ئوتتۇرىلىرىدا كىشىلەر تىرىكىسىگە ئالدىنقى ئەسلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كىشىلەر تىرىكىسىگە يېراق بولمىغان شامپانىيە رايونىدىن ھۇنلار دەۋرىدىكى بىر ئاقسۆڭەكنىڭ ھەشەمەتلىك قەبرىسىنى تاپقان. قەبرىدىن بۇيۇك مىللىي كۆچۈش دەۋرىدىكى ئەڭ قىممەتلىك ھۇنۇ- داقلا ئەڭ نەپىس پۇئېن بايلىقلىرى چىققان بولۇپ، تېپىلغان نەرسىلەرنىڭ كارپاتان ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى تېخىمۇ يېراق رايونلاردىن تېپىلغان ھۇنلارنىڭ ھەمدەپنە بۇيۇملىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ- دىن باشلاپ ئىلگىرى كىشىلەرنىڭ بۇ ئەربىي گۇتلارنىڭ پادىشاھى تېئودېرىخنىڭ قەبرىسىگە بولۇشى مۇمكىن. دېگەن قىياسلىرى كۆپ ئۆتمەي ئايلاندى. تېرىنىس مۇزېيىدا كۆرگەن- مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇم- لىرى ئېنچىكە بىر قانچە ئۇزۇك، بۇيۇن چەمبىرەكى، بىلە- زۈك، توقا، بىر خەنجەر ۋە ئالتۇن دەستىگە ياقۇت كۆز قويۇلغان قوش بىسىلىق قىلىچ بار. پارىز دېكى لۇۋر ساراي ئالىملىرىنىڭ ياردىمىدە كېشىلەر ئېلېكترونلۇق مىكروس- كوپ بىلەن بۇ جىگەر رەڭ ياقۇتنى تەتقىق قىلغان. سې-

لىشتۇرۇش ئارقىلىق ، كىشىلەر بۇ ياقۇتلارنىڭ ئىرانىنىڭ شىمالىدىن كەلگەنلىكىنى، قىياس قىلىشقان. بۇ ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ ئەينى چاغدا تاغۇدەرىالارنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى ۋېنگرىيەلىك تارىخشۇناس «بوناۋ پۇئېن قەبرىسىدىكى بۇ ئاقسۆڭەك ئاتتىلانىڭ شەرقىي گېرمانلاردىن بولمىش ئىتتىپاقدىشى پادىشاھ رادارنەھ بولۇشى كېرەك» دەپ قارايدۇ. پۇئېندىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە كورتىسۇل دېگەن بىر كەنت بار، بۇ كەنت فرانسىيەدىكى ئەڭ چوڭ كوچا بويلاپ بەرپا قىلىنغان كەنتتۇر. كەنتتىكى ئۆيلەر كوچىنى بويلاپ ستېلىنغان بولۇپ، سەككىز كىلومېتىردىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ كەنتتىن ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پاتونىيەگە چېكىنمىگەن ھۇنلار بەرپا قىلغان ئىلمىش كورتىسۇل كەنتىنىڭ باشلىقىسىنىڭ ئېيتىشچە ، كەنت ئاھالىسى ھازىرغىچە ئۆزلىرىنى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدىكەن. بولۇپمۇ زىلزىلە قوزغىغان ئىش شۇ بولدىكى، تروپىس رايونى (كورتىسۇل كەنتىمۇ مۇشۇ رايونغا تەۋە) دىكى بەزى يالىلارنىڭ بەدىنىدە «تواققوز كۆز دېغى» بار ئىكەن. بۇنداق موڭغۇل داغى دەپمۇ ئاتىلىدىغان پىگمېنت دۇمبە قۇيرۇق سۆڭىكى ئەتراپىغا چۆككەن بولۇپ، بۇنداق ئۆزگىچىلىككە ئىگە پىگمېنت داغى ئاسىيا يا كى بەزى شەرق مىللەتلىرىدىلا بار ، ھەمدە موڭغۇل يالىلىرىنىڭ بەدىنىدە دېگۈدەك مۇشۇنداق داغ بار. شۇڭلا، بۇنداق داغ مەركۇر رايون ئاھالىسى بىلەن، ھۇنلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنىڭ ئىسپاتىنىڭ بىرسىنى تەشكىل قىلىدۇ. جەھەتتىكى بىر

ئىنسپاتى بولۇپ قالدى.

- ھۇنلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتى بويىچە بولغاندا، ئاق-سۆڭەكنى ياكى بەگلەر ئۆلۈپ ئۇچىنچى، يەتتىنچى ياكى 49-كۈنى ئېتىش ئۆلتۈرۈلۈپ، مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، ئاغىنە-بۇرادەرلىرى بەھرىمەن بولىدۇ. ئاندىن دەپنە مۇراسىمىدىكى كېيىنكى مەرىكىدىن ئېشىپ قالغان نەرسە-لەرنى، يۇگەن-تىزگىن، ئېگەر-جابدۇق ۋە قورال-ياراغلىرىنى ئوتۇن دۆۋىسىگە قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئاندىن كۈلنى ۋە يېمەكلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەمدەپنە بۇيۇملىرىنى قەبرىگە يېقىن يەرگە كۆمىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەلكىم دەپنە مۇراسىمىدىكى ئەڭ مۇھىم قاچا ھېسابلىنىدىغان چېقىۋېتىلگەن مىس قازانمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئادەتتە گېرمانلارنىڭ قەبرىسىدىن ئادەم سۆڭىكىنىڭ قالدۇقى تېپىلمىدى.

«ئەرلەرى ئۆرۈم چېچىنى كېسىۋېتىدۇ. ئەسلىدىنلا قورقۇنچلۇق يۈزنى چوڭقۇر تىلىدۇ. ئۇلار ئاياللارنىڭ كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئىسىق قېنى بىلەن ئۇلۇغ يولباشچىلىرىغا ماتەم بىلدۈرىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتىنى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان يېپەك چېدىرغا قويىدۇ. پۇتۇن ھۇنلار ئىچىدىن تاللاپ چىقىلغان چەۋەندازلار جەسەتنى ئايلىنىپ ماتەم ناخشىسىنى ئېيتقاچ كۇچەپ ئات چاپتۇرىدۇ. ئاندىن شادىيانە زىياپەت باشلىنىپ، قايغۇ بىلەن خۇشاللىق ئارىلىشىپ كېتىدۇ. جەسەتنى كېچىسى مەخپىي دەپنە قىلىۋېتىدۇ. ئىچىنى ئالتۇن بىلەن، سىرتىنى كۈمۈش بىلەن، ئاخىرىدا تۆمۈر

بىلەن ئوراىدۇ» . جوردانىس ئۇنتۇلۇپ كەتكەن زاماندىشى پرىسكوسنىڭ تەشۋىرىگە ئاساسەن يۇقىرىقىدەك بايان قىلغان .

ئاتتىلانى دەپنە قىلغانلارمۇ كېيىن رەھىمسىز ئاقىلۇەتكە دۇچار بولغان . «ئۇلارنىڭ بۇنداق زور بايلىقلارنى كۆرۈپ كۆزى قىزارماسلىقى ئۈچۈن ، ئاتتىلانىڭ گۆرنى كولىغانلار كىشىنى چۆچۈتىدىغان ئىش ھەققىگە ئېرىشكەن : قىلچە شەپقەت قىلىنماستىن ئۆلتۈرۈلگەن . مەرھۇم (ئاتتىلا)نىڭ تۇيۇقسىز ئۆلۈمى دەپنە قىلغۇچىلارنىڭمۇ توساتتىن ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان» . جوردانىس ئاتتىلانىڭ دەپنە مۇراسىمى ھەققىدە يازغاندا مۇشۇنداق ئاخىرلاشتۇرغان .

ۋېنگرىيەدىن باياقالغان بىر خارابلىكتىن قارىغاندا ، ئاتتىلانىڭ تاۋۇتى ئۇچ قەۋەت ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى . ئەڭ سىرتقى قەۋىتى تۆمۈر ، ئوتتۇرا قەۋىتى كۈمۈش ، ئىچكى قەۋىتى ئالتۇندىن ياسالغان . كىشىلەر يەنە ۋېنگرىيەدىن تونىكە مىخلانغان ۋە نېپىز ئالتۇن يالىتىلغان تاۋۇت پارچىسىنى تاپتى . سېگىد مۇزېيىنىڭ مۇدىرى ئوتتو . تلوگىمېلنىڭ قىياس قىلىشىچە ، ھازىرغىچە تېپىلمىغان ئاتتىلانىڭ قەبرىسى بۇگۈنكى ۋېنگرىيە بىلەن رۇمىنىيەنىڭ تۇتاشقان يېرىگە ئانچە يىراق بولمىغان تىسزا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا بولۇشى كېرەككەن .

ھۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ زاۋال تېپىشى

ئاتتىلا توي كېچىسى تۇيۇقسىز ئۆلگەندىن كېيىن ،

هۇن ئىمپېرىيەسى باش كۆتۈرگەن چاغدىكىدىنمۇ تېز رەك سۈرئەتتە يوقالدى. ئاتىلىق قوشۇنلىرى تارقىلىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئاتتىلانىڭ ئاران سەككىز يىل مەۋجۇت بولۇپ لۇپتا تۈرغان ئىمپېرىيەسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقى ۋە ھالاك بولغۇشى ھەققىدىكى رىۋايەت ئەپسانىلەر ئارقا-

ئارقىدىن مەيدانغا چىققىلى تۇردى.

453 - يىلى ئاتتىلا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەگەر-قۇتلۇق تەختگە ۋارىسلىق قىلغىلى ئاتتىلانىڭ بارلىق ئوغۇللىرى كۈرەش قىلغان ئىمپېرىيە ئۈزۈل - كېسىل پارچىلىنىپ كەتتى. ئاتتىلا-نىڭ ئەۋلادلىرىدىن ھېچكىمنىڭ ئۆزىدەك قومانداناللىق ئىقتىدا-رىغا ۋە كۆچلىكىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغۇدەك قابى-لىيىتى كۆرۈلمىگەن ئەمەس ئىدى، ئۇلارمۇ بىر داھىي ھازىر لاشقا تېگىشلىك سىياسىي ئىستراتېگىيە ۋە يېراقنى كۆرەرلىك كەمچىل ئىدى.

ئاتتىلانىڭ ئۆزىنى تەخت ۋارىسىمەن دەپ قارايدىغان ئوچ ئوغلى ئىمپېرىيەنى ئوچكە بۆلۈپ، دادىسىنىڭ جەسـ-تىنى سوۋۇماي تۇرۇپلا ئۆزئارا ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. ئاخىـ-رىدا دېنگىزىكلا ئەگەشكۈچىلىرى بارغانسېرى ئازىيىپ كېـ-تىۋاتقان ئەھۋالدا ھاكىمىيەتنى ئاران ئون يىل تۇتۇپ تۇرالمىدى. دېنگىزنىڭ رىمغا لەشكىرى تارتىپ داداسىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئارزۇسىنى ئەملىگە ئاشۇرماقچى بولغان-دا، گېرمانلار ئىتتىپاقداشلىرى ئاسىيلىق قىلدى.469 - يىلىدىكى ھۇنلارنىڭ ئار - نومۇسى تۆكۈلۈپ، مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشقان ئۇرۇشتا دېنگىزنىڭ ئۆلدى. قۇستىنتىنە-

بىه ئاھالىسى تەنتەنە ساداسى ئىچىدە ئۇنىڭ كاللىسىنى كۆتۈرۈپ كوچىمۇكوچا سازايى قىلدى . بۇ بىر ئېغىر جارا- ھەتتىن قۇتۇلۇش ئىدى ، ئۇزاقتىن بېرى ئاتتىلانىڭ ھۆ- كۈمرانلىقىدىكى چىدىغۇسىز ھاقارەتتىن قۇتۇلۇش ئىدى . ئاتتىلانىڭ ئوغلىنىڭ ئۆلۈمىنى قۇتلۇقلاش خۇددى ئاتتىلا- نى ۋەچەۋەندازلىرىنى كېچىكتۈرۈپ بولسىمۇ يەڭگەن غەلىبە- نى قۇتلۇقلىغانغا ئوخشايتتى . ئاتتىلىق ئەسكەرلەر بولسا شۇ چاغقىچە ئاتتىلانىڭ غەلىبە قىلىشىدىكى سىرلىق قورال بولۇپ ، سىرلىق تۈسلەرگە ئىگە ئىدى . ھۇنلارنىڭ ئاتتىلانىڭ باشچىلىقىدا ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى ۋەبۇنىڭ بىلەن باشلانغان بۇيۇك مىللىي كۆچۈش كىلاسسىك دەۋرنىڭ ئاياغلىشىپ ، پۈتۈن دۇنيانىڭ قايتا ئەشكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ . ھۇنلار ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولغاندا ، رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ رىزقى توشقانىدى . ئاسىيا ئېگىزلىكىدىن كەلگەن بۇ تاش قورال دەۋرىدىكى قەبىلىمۇ بولمىغان ، پادىچى ئىپتىدائىي قەبىلىمۇ بولمىغان خەلق ئۆزلىرىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا يارىدەم بەرگەن تېخنىكىلىق ياغاچ ئېگەر ، ئۇ- زەڭگە ، يېڭى تىپتىكى يا ۋە ئۇچ قىرلىق تۆمۈر ئوقنى ياۋروپاغا ئېلىپ كەلدى .

ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق تارىخىنىڭ قىسقىغىنا بىر دەقە- قىسىدە ئاتتىلا كاۋكازدىن ، رېيىن دەرياسىغىچە ، بالتىق دېڭىزىدىن ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغىچە كېڭەيگەن بىر ئىمپېرە- يە قۇرادى . ھۇنلار ياۋروپاغا بىرنەچچە يىللا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ ، ئاشۇ بىرنەچچە يىلدا ياۋروپا قۇرۇقلۇقد-

ئۇ غايەت زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ ، بۈگۈنگىچە مەۋجۇت بولۇۋاتقان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرا يېكدەك تىتىلدى . لېكىن ، بۇ سىرلىق تۈس ئالغان مىللەت قەيەرگە غايىب بولغان ؟

ھېرىپ ماجالىدىن كەتكەن ، باشپاناھسىز قالغان ھۇن لەشكەرلىرى ئېقىپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرىمۇشىنى تاشلاپ ، بۈگۈنكى رۇسىيەنىڭ جەنۇبى ۋە قىرىم يېرىم ئارىلىدا ئولتۇراقلاشقان . يەنە بىر قىسىم ھۇنلار ھەربىي يۈرۈشلەر داۋامىدا فرانسىيە ، شۋېتسارىيە ۋە ۋېنگرىيە قاتارلىق جايلاردا ئەسلىي بار بولغان مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتكەن . ياۋروپانىڭ يېرىمىنى كېزىپ چىققان بولسىمۇ يەنە مەغلۇپ بولغان بىر قىسىم ھۇنلار داۋاملىق شەرققە قاراپ مېڭىپ ، ئەسلىدىكى ئانا ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا ياياقلىرىغا قايتقان .

پايدىلانمىلار

سۈئان ۋ بوناۋ : «ھۇن ئىمپېرىيەسى» ، ستوتگارت 1991 - يىلى نەشرى .

مورس . بىۋىيە . ئاران : «تەكرىنىڭ ئاپىتى» ، پارىژ 1982 - يىلى نەشرى .

بولسارت . بروئىس : «چىڭگىز خاننىڭ ئەجدادى» ، بېرلىن 1988 - يىلى نەشرى .

ۋالت . خېسسې ، كىلاۋدىئۇس . پس . مېل : «موڭغۇللار» ، ئىننىسبرۇك ، فرانكفورت 1989 - يىلى نەشرى .

ھىلۇنگ . فۇرسىنگېر ، بلىگىت ۋاشا : «ئاۋستىرىيە-
لىكلەرنىڭ ئەجدادى» ، ۋېنا 1992 - يىلى نەشرى .
«گېرمانلار ، ھۇنلار ۋە ئاۋارلار» ، «بۇيۇك مىللىي
كۆچۈش دەۋرىدىكى بايلىقلار» ، گېرمان مىللىي مۇزېي-
نىڭ كۆرگەزمە كاتالوگى ، نۇرنبېرگ 1988 - يىلى نەشـ-
ری .
ئوتتو . ج . مېنخېن — ھېلفىن : «ھۇنلارنىڭ دۇنيا-
سى» ، گىراتس 1977- يىلى نەشرى .
ۋىليام . م . مىككوۋېرن : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قە-
دىمكى ئەللەر تارىخى» ، زاپپلھىل 1939 - يىلى نەشرى .
ھانس . لىل : «بۇيۇك مىللىي كۆچۈش» ، مىۇنخېن
1988 - يىلى نەشرى .
ھىلمان . سخىلبوخ : «ھۇنلار» ، «دۇنيا ئاتتىلانىڭ
قولىدا بەربات بولغان» ، ۋېنا ، دىۇسسېلدورف 1990 -
يىلى نەشرى .
جۇئاسىم . ۋېرنا : «ئاتتىلا ئىمپېرىيەسىنىڭ ئارخې-
ئولوگىيەسى ھەققىدە» ، مىۇنخېن 1956 - يىلى نەشرى .

ئاتتىلا بىلەن غەزالىنىش

پېرىسكوس (يۇنان)

پېرىسكوس شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە مىلادىيە 449 - يىلى ھۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ئاتتىلا بىلەن كۆرۈشكەن .

پېرىسكوس بىر دىپلوماتقا خاس سەزگۈرلۈكى بىلەن ئەينى چاغدا دۇنيادىكى ئىككى چوڭ ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ دىپلوماتىيە پائالىيىتىنىڭ خاتىرىلەپ قالدۇرغان . ئۇنىڭ ئاددىي سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان نازۇك كەيپىياتلەرنى مۇشۇ ئۇچرىشىش بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي شەرقىي رىمنىڭ ھۇنلارنىڭ قىلىچى ئاستىدا تىز پۈككەنلىكىنىڭ ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەسلىكىنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس .

× × ×

ئاتتىلا ئىككى ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكىلەر[1]نى چۈشتىن كېيىن غىزاغا تەكلىپ قىلدى .بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا بىز— شەرقىي ۋە غەربىي رىمنىڭ بارلىق ئەلچىلىرى چوڭ زال-

ىنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىدا تەق بولۇپ تۇرغاندۇق .
ھۇن دۆلىتىنىڭ يوسۇنى بويىچە خىزمەتكار ھەر بىر نەرسىگە
بىر-جاملىدىن مەي كەلتۈردى . ئورۇن ئېلىشتىن ئىلگىرى
بۇ مەينى يەرگە سىپىلىشىمىز كېرەك ئىدى . ئۇلارنىڭچە ،
بۇ ، ئىلاھقا نەزىر قىلغانلىق بولارمىش . ئارقىدىن بىزمۇ
بىر قەدەھتىن مەي ئىچكەندىن كېيىن ئۆز ئورنىمىزغا
بېرىپ ئولتۇردۇق . بارلىق ئورۇندۇقلار چوڭ زالنىڭ
ئىككى تەرىپىگە تامغا يېقىن ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى . زالـ
نىڭ يۇقىرىسىدا ، دەل ئوتتۇرىسىدىكى يۆلەنچۈكلۈك ئۇ-
زۇن ئورۇندۇقتا ئاتىلا ئۆزى ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ كەينىدە
بىر يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇق ، ئەڭ تۆردە ئاتىلانىڭ خاس
كارىۋىتى بار ئىدى . كارىۋاتقا تولىمۇ سىپتا ، پۈز ۋە توقۇل-
غان زىغىرەڭ رەخت يېپىلغان بولۇپ ، خۇددى يۇنان ھەم
رىملىقلار تويدا ئىشلىتىدىغان زەر گىلەمگە ئوخشايتتى .
شۇنىڭ ھېس قىلدىمكى ، سالاھىيىتى ئالىيراق بولغان مېھـ-
مانلار زالنىڭ ئوتتۇرا تەرىپىگە ، بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرالىدىغانـ-
لىرى بولسا سول تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ . پىلىچىس②
ئىككىمىز سول تەرەپتىكىلەرنىڭ قاتارىدا ئىدۇق . ئاتىلا-
نىڭ ئىككى ئوغلىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا ئىدى . چوڭ ئوغلى
ئاتىلانىڭ ئاشۇ يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقىنىڭ گىرۋىكىدە
ئولتۇرغان بولۇپ ، ئاتىسىدىن ئەيمەنگەندەك ، كۆزلىرىنى
يەردىن ئۈزمەيتتى . [illegible]
ـلى . ھەممەيلەن جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن ، ئاتىلانىڭ
خاس كوتكوچىلىسى پەتنۇستا مەي كۆتۈرگىنىچە كىرىپ كەلـ-
دى . ئۇ بىزنى قەدەھ مەينى ھۆرمەت بىلەن ئاتىلاغا تۇتتى

ۋە دەرھال دىۋانىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ تۇردى . ئاتتىلا مەينى ئېلىپ سالاھىيىتى ئەكى يۇقىرى مېھمانغا سالام بەردى . بۇ پەۋقۇلئاددە شەرەپكە ئېرىشكەن مېھمان ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى . ئۇ چوقۇم ئاتتىلانىڭ مەينى ئاستا - ئاستا ئىچىشىنى كۆتۈپ تۇرۇشى ، مەيلى ئىچىپ بولۇپ قەدەھنى ھېلىقى مالايغا قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن ئاندىن ئولتۇرۇشى كېرەك ئىدى . بۇ ۋاقىتتا باشقا مېھمانلار مۇ قەدەھ كۆتۈرۈپ ھېلىقى مېھمانغا ئېھتىرام بىلدۈرۈشتى ۋە مەينى بىر يۈتۇمدىن تېتىپ قويۇشتى . ئاتتىلانىڭ خاس كۆتكۈچىسى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ، يەنە بىر مالاي كىرىپ ، ئورۇن تەرتىپىلى بويىچە ھەربىر مېھمانغا مەي تولدۇردى . ئارقىدىن ئاتتىلا ئوخشاش يوسۇندا ھەربىر ئادەمگە سالام بېرىپ چىقتى .

ھەممەيلەنگە مەي تۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ، ھېلىقى مالايمۇ چىقىپ كەتتى . باشقا خىزمەتكارلار كىرىپ ئاتتىلانىڭ ئالدىغا بىر شىرە ، ئاندىن ھەر ئۈچ - تۆت مېھمان ئالدىغىمۇ بىردىن شىرە قويۇلدى . پۇنداق بولغاندا ھەربىر مېھمان ئۆز ئورنىدىن ئايرىلمايلا ئۆزى خالىغان ھەرخىل يېمەكلىكلەرگە ئېغىز تېگەلەيتتى . يېمەكلىكلەر ئىنتايىن مول ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى ئالتۇن ياكى كۈمۈش لىگەنلەرگە ئۈسۈلغانىدى . ئولتۇرغان ئۆچمەك ئەزالىرىمۇ ، باشقا يات مىللەت كىشىلىرىمۇ ھەممىسى مەززە قىلىپ يېيىشتى . پەقەت ئاتتىلا ئىشلەتكەن قەدەھتىن تارتىپ تاماق قاچىلىرىغىچە ھەممىسى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ ، ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، بۇ ئۇنىڭ «ئۆز - ئۆزىنى تەنبىھ-

لەش» لىرىنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇنىڭ كىيىنىم - كېچەكلىرى- مۇ شۇ قەدەر ئاددىي بولۇپ ، دائىم پاكىز تۇتۇشتىن باشقا ئالاھىدە تەلەپلىرىمۇ يوق ئىكەن. ئۇنىڭ يېنىغا ئېسىلغان خەنجەر، پۇتىدىكى ئۆتۈك ھەمدە ئېتىدىكى ئېگەر- جابدۇقلاردىمۇ نەقىشلەنگەن گۈھەر - ياقۇت ياكى ئالتۇنغا تەۋە نەرسە كۆرىنەتتى.

تۇنجى قېتىمدا كەلتۇرۇلگەن يېمەكلىكلەر يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن ، ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇرۇشتۇق. كۇتكۇچى ھەربىر ئادەمگە قايتىدىن مەي كەلتۈردى. ھەممىمىز قەدەھ كۆتۈرۈپ ئاتىلاغا سالامەتلىك ۋە ئۇزاق ئۆمۈر تىلىدۇق. بىز ئولتۇرغاندىن كېيىن ، يېمەكلىك ئۈسۈلغان لېگەنلەر يەنە شىرەگە تولدۇرۇلۇپتىلدى. بۇنداق تەرتىپ تەكرار - تەكرار داۋام قىلىۋاتاتتى.

گۇگۇم مەزگىلىگە كەلگەندە زالنىڭ ئىچى مەشئەللەر بىلەن يورۇتۇلدى. ئىككى سازەندە ئاتتىلانىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ئۇنىڭ جەڭدىكى باتۇرلۇقى ۋە ئېرىشكەن شانلىق نەتىجىلىرىگە بېغىشلانغان مەدھىيەنامىلەرنى ياڭرىتىۋەتتى. مېھمانلار ئەستايىدىل ئاڭلاۋاتاتتى. بەزىلەرنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق ئەكس ئەتسە ، يەنە بەزىلىرى ئۇرۇش توغرىسىدا كى گەپلەرنى ئاڭلاپ بەكلا ھاياجانلىنىپ كېتىشكەنىدى. بىراق ، بەزىلەرنىڭ كەيپىياتى تۆۋەن بولۇپ ، «ئۇرۇش» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ قېلىشتىن بەكلا قورقۇشاتتى. ئەلۋەتتە ، بۇ كىشىلەر ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. سازەندىلەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ، رىئىس سەيشىيالىق③ كىرىپ كەلدى. ئۇ غەلىتىلا بىرئەيلەخ بولۇپ ، نۇرغۇن

غەيرىي ، ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ھېكايىلارنى سۆزلەيتتى ، گەپلىرىنىڭ بىرسىنمۇ راست دېگىلى بولمايتتى . ئۇنىڭ ھېكايىسى كىشىلەرنى قاقاقلاپ كۈلدۈرۈۋېتەتتى . ئارقىدىنلا مورسكولۇق④ زاقۇن كىردى . ئۇنىڭ ياسىنىشى ، ئاۋازى ۋە گەپلىرى سەۋدايىلارچە ئىدى ، ئىتالىيان ، ھۇن ۋە گوت⑤ تىللىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ كۆرسەتكەن ئويۇنى ھەممەيلەننى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى . زالدا كۈلكە ئاۋازلىرى ئۇزۇلمەيتتى ، پەقەت ئاتتىلالا ئۆزىنىڭ سۈرلۈك ھالىتىنى بۇزماي ئولتۇرۇۋاتاتتى . ئۇ مەڭگۇ ئەتراپىدىكى مۇھىت بىلەن بەلگىلىك ئارىلىق ساقلاپ تۇرسا كېرەك ، پەقەت كىچىك ئوغلى ئاينىاس زالغا يۈگۈرۈپ كىرىپ يېنىغا كەلگەندىلا ئۇنىڭ چىرايىدا ئازراق كۈلكە پەيدا بولدى . ئۇ ئاينىاسنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ مېھرىبانلىق بىلەن تىكىلدى ۋە بىر نەچچە ئېغىز پاراڭلاشتى . مېنى بەكلا ھەيران قالدۇرغىنى شۇ بولدىكى ، ئۇ قالغان ئىككى ئوغلىغا دىققەت قىلىپمۇ قويمايتتى ، ھەتتا زىياپەت باشلىنىپ ھازىرغىچە ئۇلارغا بىرەر قېتىممۇ قاراپ قويمىغانىدى . بېنىمدا ئولتۇرغان كىشى مېنى بۇ ئىشقا قالايمىقان باھا بېرىپ يۈرمەسلىكە ئاگاھلاندۇردى . ئۇنىڭ دېيىشىچە ، بىر كاھىن ئاتتىلا پادىشاھلىقىنىڭ ھامان ئاغدۇرۇلىدىغانلىقىنى ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ئوغلى ئىمپېرىيەنى قايتا قۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئېيتقانمىش . زىياپەت پېرىم كېچىدە ئاران ئاخىرلاشقان بولدى . بىز ھەقمەتەن ھېرىپ ھالىمىز دىن كەتكەن ،

هېچكىمنىڭمۇ داۋاملىق يېپ - ئىچىشكە تاۋى قالمىغاندى .

ئىزاهلار

① شەرقىي ۋە غەربىي رىمنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى كۆرسىتىدۇ .

② غەربىي رىمنىڭ ھۆنلارغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىسى .

③ غەربىي ئاسىيادىكى قەدىمىي بىر قەبىلىنى كۆرسىتىدۇ .

④ ئىسپانىيەدىكى قەدىمىي قەبىلە .

⑤ گېرمان تىللىرى سىلىستېمىسىغا تەۋە قەدىمىي قەبىلىلەر .

«تارىخىي شاھىتلار» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1992 - يىل فېۋرال 1 - نەشرى 1 - باسمىلىقىدىن تەرجىمە قىلىنىدى .

(«تارىخىي شاھىتلار»نى مىلادىيە 430 - يىلىدىن مىلادىيە 1990 - يىلى ئاۋغۇستىنچە دۇنيادا يۈز بەرگەن يەرزى چوڭ ۋەقەلەر شاھىتلىرىنىڭ بىۋاسىتە خاتىرىسىگە ئاساسەن ئەنگلىيەلىك جون كىللىي تۈزۈپ چىققان) .

ھۇنلارنىڭ ياۋروپادىكى ئاجايىپ غارايىپ تارىخى

دىنىس سىنور (ئامېرىكا)

تارىختا ئوتتۇرا ياۋروپا، ئاسىيا مىللەتلىرى، ھەتتا موڭغۇللارمۇ ھۇنلارغا ئوخشاش ۋەھشىي، جەسۇر، تەڭداشسىز جەڭچى دېگەنگە ئوخشاش مەنداش سۆزلەر بىلەن ئاتالغان ئەمەس. خۇددى گېرمانلاردىكى ۋاندالالار دەك، بىزگە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان «ۋەھشىيلىك» دېگەن بىر ئاتالغۇنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. «ھۇن» دېگەن بۇ ئىسىم ۋەھشىي، رەھىمسىز، شەپقەتسىز دۇشمەنلەرنى تەسۋىرلەيدىغان مەنىسىنىش سۆزى بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ بۇيۇك ھۆكۈمرانى «تەڭرىنىڭ قامچىسى» ئاتىلا رىۋايەتلەردىكى ھەددىدىن زىيادە قوپال، رەھىمسىز ھەم ۋەھشىي رەھبەرلەرنىڭ تىپىنى بولۇپ قالغان.

بۇ يەردە غەرب ئەللىرىدە ھۇنلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق ئوي - خىياللارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بەزى سەۋەبلەر بار. بىرىنچىدىن، ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ غەرب دۇنياسىغا ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سېلىپ، ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىياغا تۇنجى تۈركۈمدە بېسىپ

كىشىگەن تاجاۋۇزچىلاردۇر . ئىككىنچىدىن ، ھۇنلار نىڭ بىر-
سىپ كىشىگەن ۋاقتى دەل رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقى
ۋە غەربىدە ئېغىر پاراكەندىچىلىك سادىر بولۇپ ، ئۆزئارا
زەھمەتنى كۆرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەل-
گەنىدى . ھۇنلارنىڭ داڭقىنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە داۋام-
لاشقانلىقىنىڭ سەۋەبى — ئەينى ۋاقىتلاردىكى مۇئەللىپلەر-
ئۇلارنى ئانچە مۇۋاپىق بولمىغان ھالدا قالتىس تەسۋىرلە-
ۋەتكەن . ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىشىگەندىن كېيىنكى
ئېكى مۇھىم نەتىجىسى ئۇلارنىڭ بىۋاسىتە ھەربىكىتىدىن
سادىر بولماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭ خەلقىنى پاراكەندىچە-
لىك تۇغدۇرۇشقا كۈشكۈرتۈش ۋاستىسىنى قوللانغانلىقى-
دىن ئىبارەت بولغان ، شۇڭا گېرمان تىلىدا ئۇلارنى
«كۆچمەن مىللەت» دەپ ئاتىغان .

ھۇنلارنىڭ ئىسمىنىڭ يۇنانچە شەكلى مىلادىيە 2- ئە-
سىردە ياشىغان يۇنانىنىڭ بۇيۇك جۇغراپىيە ئالىمى پىتولې-
مىنىڭ ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان . مىلادىيە
4- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە ھۇنلار ئاندىن
شەرقىي ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنىسىگە كومپىدىيەلىك ھالدا
كىرىپ كەلگەن . ئەينى چاغلاردىكى مۇئەللىپلەر ھۇنلارنىڭ
كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىگە ئىنتايىن قىزىققان . بۇنىڭغا
دائىر ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىيال ئامىيانۇس مارسېللىنۇس
(تەخمىنەن مىلادىيە 332 - يىلىدىن 400 - يىللار) ئوتتۇ-
رىغا قويغان ئەستايىدىل جاۋابتىن ئىبارەت . ئۇ مۇنداق
دېگەن : «ھۇنلاردىن ئىبارەت بۇ مىللەت قەدىمكى يازما
ھۆججەتلەردە كىشىبلەرگە ئانچە مەلۇم ئەمەس ، ئۇلار مائې-

ئوتىك (ئازوۇ دېڭىزى) بويلىرىدىكى سازلىقلارغا جايلاشقان. مۇز قاپلىغان دېڭىزلارنىڭ پەيدا بولۇشى بۇ مىللەتنى زەھمسىز لىكتە ھەرقانداق مىللەتتىن ئېشىپ چۈشىدۇ». ئۇ ھۇنلارنىڭ «مۇز قاپلىغان دېڭىز ياقىسىدىن كەلگەن» لىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەچكە، تارىخشۇناسلار ئۇلارنى تامامەن «مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ سىرتىدىن كەلگەنلەر» دەپ قارىغان. ۋاھالەنكى، ئەمەلىيەتتە ئۇلار «قاراڭغۇلۇقنىڭ سىرتى» غا كىرگەن بولۇپ، ئەپسانىۋى جۇغراپىيىدە «سوغۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» ھەمىشە باغلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. ئامىيانۇس مارسېللىنۇسنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان تەسۋىرىنى جوردانېسنىڭ كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئاز-چە ئېرىشەلمىگەن مۇرەككەپ مەلۇماتىغا سېلىشتۇرغاندا خېلى مۇقاپىق بولغان. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە: «سكانديناۋىيە يېرىم ئارىلىدىن ئىسكىفىيە رايونىغا كىرگەن گوتلارنىڭ پادىشاھى فىلىمېر ئۆزلىرىنى ئىچىدە بەزى پېرخون ئايال-لارنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا 〈Haliurunnae〉 نى بايقىغان، ئۇ ئاياللاردىن گۇمانىلانغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى ئۆزى قەبىلىسىدىن قوغلاپ چىقارغان. ھەم ئۇلارنى ئۆزى قوشۇنىدىن ئايرىلىپ يىراق جايلارغا كېتىپ، يەككە-يېگانە ھالدا سەرگەردان بولۇپ كېتىشكە مەجبۇر-لىغان. بۇ پېرخون ئاياللار كەڭ دالادا گاڭگىراپ يۈرگەن-دە، بەزى ناپاك ئەخلەت ئۇلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغان، شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە سازلىقلاردا ماكانلاشقان مۇشۇ پاۋايى قەبىلە پەيدا بولغان. ئۇلار بويى پاكار، پاسكى-

ناھەم ئاجىز بىر ئىرق بولۇپ ، ئىنسان تەبىئىتى يوق دېيەرلىك ، تىلى يوق ، لېكىن ئادەملەرگە ئوخشاش ئازراق ئاۋاز چىقىرالايدۇ . »

كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىنغان ، ئەمما تېخى ئىسپات-لانمىغان بىر يەكۈندە ئېيتىلىشىچە ، ياۋروپا ھۇنلىرى ھۇنـ-لارنىڭ ئەۋلادىدۇر . بىز ئەقەللىيسى بىر ياز-ما ھۆججەتتە ياۋروپالىقلار «ھۇن» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرىدۇق . بۇ پاكىت كۈچلۈك دەلىل ئىسپات ئورنىدا بۇ ئىككى مىللەتنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ھۇنلار ياكى ئىسكىفلارنى ئاتاشتا ئانچە توغرا بولمايۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بىز شۇنى كۆرەلەكتىمىزكى ، ھۇن ئىمپېرىيەسى مىلادىيە 48 - يىلى پارچىلانغان . شىمالىي ھۇنلار مىلادىيە 155 - يىلى سىيانپىيلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان ، جەنۇبىي ھونلارنىڭ تارىخىنى مىلادىيە 4 - ئەسىرگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولسىمۇ ، لېكىن ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكىگە دائىر ھېچقانداق ئىسپات يوق . ئەگەر بىز ياۋروپا ھۇنلىرى بىلەن ھۇنلارنى ئوخشاش بىر مىللەت دەپ ئېتىراپ قىلىساق ، ئۇ چاغدا شىمالىي ھۇنلارنىڭ مۇڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە يوقاپ كېتىشى بىلەن ھۇنلارنىڭ ياۋروپا ئۇيۇقۇسىزلىقىدا پەيدا بولۇشىغا قەدەر بولغان توپتوغرا ئىككى ئەسىر خاتىرىلەنمىگەن . يىللار ئارىسىدا ئۇلىنىشىپ كېلىدىغان بىر كۇنۇنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس . يەڭگىللىك بىلەن ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمىغان بىرلىككە كەلگەن يەكۈن چىقىرىشتىن ساقلىنىش بىراقلەدەر مۇۋاپىقتەك قىلىدۇ

ھۇنلارنىڭ ئېرمانارىكتىكى شەرقىي گوت ئىمپېرىيە-
سىنگە قىلغان جازا يۈرۈشى مىلادىيە 370 - يىللار ئەتراپىدا
باشلانغان . بۇ قۇدرەتلىك گېرمانلار دۆلىتىنىڭ زېمىن
چېگراسى دون دەريياسىدىن دېنېپېر دەريياسى ساھىلىغىچە ،
قارا دېڭىز يېقىنىدىن يېراق شىمالدىكى پرىپېت سازلىق
يەرلىرىدىن جەنۇبىي رۇسىيە يايلاقلىرىغىچە سوزۇلغان-
دى . ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزى تۇپەيلىدىن شەرقىي گوتلار ،
يەنى ئوستروگوتلار غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان .
ئۇلارنىڭ قېرىندىشى بولغان غەربىي گوتلار ، يەنى ۋىزى
گوتلار تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ ، ۋىزانتىيە چېگراسىغىچە
يېتىپ بارغان . ئۇلارنىڭ ئىتتىپاق تۇزۇش شەكلى ئېنىق
ۋە مۇقىم بولمىغان . نەچچە ئون يىل جەريانىدا ھۇنلار
گوتلار بىلەن ھېچقانداق سىياسىي مەقسەتتە بىر - بىرىگە
جازا يۈرۈشى قىلمىغان ياكى شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسى
بىلەن ئۇرۇشمىغان . باننونىيە ئۆلكىسى (ھازىرقى
ۋېنگرىيەدىكى ترانسدانوبىيە ئۆلكىسى) دىكى رىم قوشۇنى
تۇرغان گازارمىدا ھۇنلاردىن قالغان ئىزلار بايقالدى . بىز-
گە مەلۇمكى ، مىلادىيە 408 - يىلى گىنتىويەخان ئوردىسى
300 نەپەر ھۇنلاردىن تەشكىل تاپقان خىللانغان قوشۇن
ياللىغان . ھۇنلارنىڭ چىرايىدا جەڭ قىلىش جەھەتتە گوت-
لار بىلەن ئوخشاشمايدىغان جايلىرىمۇ بار . لېكىن ، ھۇن-
لاردا قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرغۇدەك كۈچلۈك قوماندان
يوق ئىدى . ئۇ چاغلاردا كۆپ قىسىم ھۇنلار دون دەريياسى-
نىڭ شەرقىدە تۇرۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن . مىلادىيە
412 - يىلى تارىخشۇناس ئولىمپىدۇرۇسنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان ۋەزىپىسىنى خاتىرجەملىك ئەلچىلەر ئۆمىكى قارار دېگىزدىن ئۆتۈپ كۆزلىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغان . ھونلار-نىڭ مەز-كۇر ئەلچىلەرنى ئۆمىكىنىڭ ھۇن باشلىقى دۇنا تۇسىنى مۇڭدەپ قىيىنىۋاتقان ئالغانلىقى ئىنتايىن قىزىقارلىق كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلىك ئوخشىمىغان تىلغا ئالغانلىقى ئۈچۈن ، مەزكۇر ئەلچىلەر ئۆتتۇرا ئاسىيا ۋە پېرسىيە ۋەزىپىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇزۇن كۈچى بار ئىدى ھەم يېقىنلىشىشقا قولاي ئىدى . تەخمىنەن مىلادىيە 420 - يىلى بارسىنىڭ ۋە كۈرسكىلار يېتەكچىلىكىدىكى چوڭ بىر ھونلار قوشۇنى كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ پېرسىيەگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان . ئۇ يەردە ئۇلار پېرسىيەنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن ، ئۇزۇن ئۆتمەي چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان . بۇ ۋەقەدىن تاجاۋۇزنى ھونلارنىڭ مەملىكىتىدە سادىر بولغان ئېغىر ئاپەتتىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان . ھونلار-نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋەزىپىسى ئۆلكىسىگە قىلغان تاجاۋۇزنى ئەينىلى چاغلاردا بېلىنخېمىدا تۇرۇشلۇق سان جېروم (لاتىن يېزىقىدىكى ئۆلچەملىك «ئىنجىل» نى تۈز-گەن كىشى) مۇنداق تەسۋىرلىگەن : «ھونلار پۈتۈن دۇنيا-نى قىرغىنچىلىق ۋە قورقۇنچ ئىچىگە غەرق قىلىۋەتتى،

ئۇلار هوشيار ، چاققان جەڭ ئاتلىرىغا مىنىپ ، ھەر ياقتا ئۇرۇش قىلىپ ، بارمىغان يېرى قالمىدى . كىشىلەر تېخى ئۇلارنىڭ قەيەرلەرگە بارىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ بولالمىغان چاغلاردا ئۇلار شۇ يەرلەردە پەيدا بولۇپ بولاتتى . ئۇلارنىڭ تېز چەبدەسلىكى ئۇلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىنمۇ ئېشىپ چۈشتى . ئۇلار دىنىي قائىدە-يوسۇن ۋە دەرىجە پەرقىگە قارىماي ، يىغلاپ تۇرغان بالىلار ۋە ئەر-ئايال ، قېرى-ياشلارغىمۇ رەھىم قىلمىغان . ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن بوۋاقلار يەنە ئۆلۈمگە يۈزلىنىشكە مەجبۇر بولغان» (تومىپسىنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل ، 27- بەت) .

بارمىغان يېرى قالمىغان زور تۇراقكۆم ھۇنلار كېشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەت بولدى ، مىلادىيە 409 - يىلى پانونىيە پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالدى ھەم ۋېنزانتىيە ئىمپېرىيەسى ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك مۇقەددەس جايىغا ئايلاندى . قارماقتا ئۇلارنىڭ ئەندىشە قىلىدىغىنى رىم ئىمپېرىيەسى ۋە كونىستانتىنوپولغا قارىتىلغان بىر قەدەر چوڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى ئەمەستەك بولسىمۇ ، مىلادىيە 422 - يىلىدىن باشلاپ ۋېنزانتىيە ھۇنلارنىڭ ھەر يىلى 350 قاداق ئالتۇن تاپشۇرۇش تەلىپىگە ماقۇل بولغان . بۇ ئاتالمىش «سوۋغا» لار بالقان رايونىغا ئازراق تىنچلىق ئېلىپ كېلىشىنى كاپالەتلەندۈرگەن . ھونلار ئىتالىيەنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆزلۈكسىز تۇردە ئارىلىشىپ تۇرغان ، بەلكى ئۇلار ئالقىشقا ئېرىشكەن . ھۆكۈمەت ۋە ئاقسۆڭەك دۆلەتمەنلەر ھۇنلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئىرىغا

سالغان. نۇرغۇنلىغان مۇھتىم سىياسىيونلار ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ھۇنلارنى يېقىن مۇھاپىزەتچىسى قىلىپ يالالدىن ۋالغان. مەسىلەن، قەدىمكى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك كونسۇلى روفىنوس ۋە ستىلكو بۇيرۇق رىم گېنېرالى ئائېتىئۇس قاتارلىقلار ھەمىشە ھۇنلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. مىلادىيە 434 - يىلى شەرقىي ھۇنلارنىڭ خاقانى زۇئا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانلىق ئورنىغا ۋە ھوقۇقىغا ئىككى جىيەن ئوغلى بلېدا بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئاتتىلا ۋارسلىق قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھونلار تاريخىدىكى يېڭى سەھىپە باشلانغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ كىشى مۇقەررەر ھالدا ھۇنلارنىڭ ئىلى ئۇستىدە ئويلىنىش ۋە تەخمىن قىلىش تەتقىقاتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «ئاتتىلا» دېگەن بۇ ئىسىم گوتلارنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى روشەن، مەيلى تۈركىي تىللار ياكى موڭغۇل تىلىدا بولسۇن، ھەممىسىدە «R» ھەرپىنى سۆز بېشى قىلالمايدۇ (مەسىلەن Rua) ياكى ئۇنۇق تاۋۇش بىلەن باشلانمايدۇ (مەسىلەن بلېدا) بۇ ئۇچ ئادەمنىڭ ئىسمى ھەرگىز مۇئالتاي تىلى ئەمەس. دۇنيادا ھۇنلارنىڭ تىلىدا يېزىلغان ھېچقانداق نەرسە بىجىنە رىم ساقلىنىپ قالمىغان. لېكىن، لاتىن يېزىقى ۋە يۇنان يېزىقىدىكى ئىپتىدائىي ماتېرىياللاردا ھۇنچە ئاتالغۇ ۋە ئادەم ئىسىملىرى ئۇچرايدۇ. بۇ ماتېرىياللاردىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى تۈركىي تىللار بويىچە چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. لېكىن، زور كۆپچىلىك قىسمى ئالتاي تىللىنى ئاساسىي نۇقتا قىلغان دېگەن پەرەزلىك تەھلىل ئالدىدا بەرداشلىق

بىرەلمەيدۇ. بەلكى ئۇلارنىڭ تىل قۇرۇلمىسىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىللىرىنىڭ سىرتىدىكى باشقا بىر تىلغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شۇنىڭسىزكى، ھۇنلار مەدەنىيىتىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىگە قاراپ ئۇمۇمەن بىز ئۇلارنى تۈرك ياكى مۇڭغۇللارغا مەنسۇپ دەپ تونۇيمىز. بىز يەنە شۇنداق پەرەز قىلىشقا ھەقلىقمىزكى، ھۇنلارنىڭ ھوقۇق قۇرۇلمىسىدا تۈرك ياكى مۇڭغۇللارنىڭ تەركىبى بار ياكى ئۇلار مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. لېكىن، بىز ئاددىلاشتۇرۇپلا تۈركلەرنى «تۈرك - مۇڭغۇل مىللىتى» دەپ ئاتىساق، ئۇ چاغدا تۇيۇق يولغا كىرىپ قالىمىز. بۇنداق دېيىشكە دەلىل - ئىسپات يېتەرسىز بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، بىز ئىگىلىگەن تىلشۇناسلىق بىلىملىرىدىن چەتتەپ كەتكەن بولىمىز.

ھەقلىقمىزكى، ھۇنلارنىڭ ھوقۇق قۇرۇلمىسىدا تۈرك ياكى مۇڭغۇللارنىڭ تەركىبى بار ياكى ئۇلار مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. لېكىن، بىز ئاددىلاشتۇرۇپلا تۈركلەرنى «تۈرك - مۇڭغۇل مىللىتى» دەپ ئاتىساق، ئۇ چاغدا تۇيۇق يولغا كىرىپ قالىمىز. بۇنداق دېيىشكە دەلىل - ئىسپات يېتەرسىز بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، بىز ئىگىلىگەن تىلشۇناسلىق بىلىملىرىدىن چەتتەپ كەتكەن بولىمىز.

بىلىدىغان بىلەن ئاتتىلانىڭ تەختكە ئولتۇرغان قىلىشى ھۇنلارنى ئادەتتىن تاشقىرى ئالغا يېتەكلەيدىغان قوماندانلىغا ئىگە قىلدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ياۋرۇپادىكى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ھەمكارلىقى قانداق خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز، لېكىن ئۇلارنىڭ يولغا قويغىنى ئۇچ مەنبەلىك ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىدىن ئىبارەت. يەنە بىر تەرەپتىن

ئۇلارنىڭ بۇ خىل ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسىنىڭ ئىقتىدارى ھەققىدە بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ئانچە كۆپ ئەمەس . ئەمـما ، بۇ خىل تۈزۈم ئوتتۇرا ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ خەلقلەر ئارىسىدا خېلى ئومۇملاشقان . ئۇلارنىڭ ھوقۇقنى تەقسىم قىلىشى رايونلار چېگرالىنى ئاساس قىلغان ، باشقا بىر قىسمى ئۇنىڭدىن بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدىغان ھۆكۈمران بولغان . ئەگەر بىز نوقۇل ھالىدا قىياس قىلساق ، كىشىلەر شۇنى مۆلچەرلىيەلەيدۇكى ، يۇقىرىقى پاكىتلار ھۇنلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىدۇر . ئاتتىلانىڭ چوڭ ئاكىسى بلېدا ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى ئەڭ چوڭى ھسابلىنىدۇ . ئۇ ھون ئىمپېرىيەسىنىڭ بىر قەدەر مۇھىم بولغان شەرقىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان . شۇڭا ، غەرب دۇنياسىنىڭ ئاتتىلا ھەققىدە كۆرگەنلىرى بىر قەدەر كۆپ ، شۇنداقلا ئۇ ئىككى قېرىندىشى ئىچىدىكى ئامان قالغىنى ھېسابلىنىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ شۆھرىتى بلېدادىن يۇقىرى . بلېدا ئاتتىلانىڭ يېنىدا بولسىمۇ ، لېكىن سۇيىقەستكە ئۇچرىغان بلېدانىڭ ئىسمى ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنغان . [illegible] ئاتتىلا بىلەن زامانداش بولغان رىملىق پېرىسكوس جۇردانىسنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن 35 - بەتتە ئۇنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن : «ئۇ بارلىق مىللەتلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بۇ دۇنياغا چۈشكەن ئادەم ، ئۇ دۇنيانىڭ بالايىئاپىتى ، ئۇ ھەققىدىكى قورقۇنچلۇق رىۋايەت مەلۇم جەھەتتە ئىنسانلارنى ۋەھىمە ئىچىگە غەرق قىلغان . ئۇ يول ماڭسا بېشىنى تىك تۇتۇپ ، چوڭ قەدەم تاشلايتتى ،

كۆز قارىچۇقى ھەرياققا تىنىملەتتى، تەكەببۇر قىياپىتى چىد-
راينىدىن مەلۇم بولاتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئۇرۇشخۇمار ئى-
دى، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ھېسسىياتى ۋە ھەرىكەتىنى كونت-
رول قىلالايتتى، ئىرادىسى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭغا ئېھ-
تىياجى چۈشكەنلەرگە ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ھىما-
يىسىگە ئېرىشكەنلەرگە كەڭچىلىك قىلاتتى ۋە كۆيۈنەتتى،
ئۇنىڭ بويى پاكار، بېشى يوغان، كۆكرىكى كەڭ، كۆزى
كىچىك، ساقال-بۇرۇتى شالاڭ بولۇپ، ئازراق كۈل رەڭ
ئىدى. بۇرنى پاناق، تېرىسى قارامتۇل بولۇپ، ئۆزى قان
سىستېمىلىسىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى» (مېروۋ-
نىڭ ئەسىرى 102-بەتتىن نەقىل).

بىلىدىغىنىدەك ئاتتىلا ئاكا-ئۇكا ئىككىسى ھۇنلارنىڭ
ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە بىرلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ،
خارجى ئىشلاردا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا
كەلتۈرگەن. مىلادىيە 435-يىلى ئۇلار رىلسىيۇدوسىن
پادىشاھىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن ئاتالمىش «مارگۇس شەرت-
نامىسى»نى ئىمزالىدى، بۇ شەرتنامە مارگۇستا ئىمزالانغان
(ھازىرقى يۇگوسلاۋىيەنىڭ دوبروۋنكا دېگەن جايى)، مەز-
كۇر شەرتنامىدە: «مەزكۇر ئىمپېرىيە (شەرقىي رىم ئىم-
پېرىيەسى) ھەر يىلى ھۇنلارغا 700 قاداق ئالتۇن خىراج
تاپشۇرۇش شەرت. بەلكى ھەربىر قاچقۇن ئۇچۇن، مەيلى
ئۇلار ھۇن بولسۇن ياكى رىملىق قاچقۇنلار بولسۇن، ھەر
بىر ئادەم ئۇچۇن سەككىز تىللانى قايتۇرۇۋېلىش پۇلى
ئورنىدا تاپشۇرۇش شەرت. بەزى سودا بازارلىرىدا ھۇنلار
رىملىقلارغا ئوخشاش تىجارەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە» دەپ

به‌لگىلە‌نگە‌ن . بۇ شە‌رتنامىدە ئادە‌مىنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدۇ. غان ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار خاتىرىلە‌نگە‌ن.

«ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ ئە‌نئە‌نىسىدە ساقلىنىپ قالغان ئۆرپ - ئادىتى بويىچە باشقىلار بىلە‌ن سۆھبە‌ت ئۆتكۈزگە‌ندە ھامان ئاپ ئۇستىدە تۇرۇپ سۆزلىشە‌تتى. رىم ئە‌لچىلىرى ئۇچۇن ئىپتىقاندا، ھۇنلار پىلە‌ن شە‌رتنامە تۈزگە‌ندە ئانتقا مىنىپ تۇرۇپ ھۇنلار بىلە‌ن سۆھبە‌ت ئۆتكۈزەتتى. ئاتنىڭ ئۇستىدە تۇرۇپ سۆھبە‌ت ئۆتكۈزگە‌ندە رىم ئە‌لچىلىرى ناھايىتى بىئارامليق ھېس قىلاتتى!» ...

يۇقىرىدا ئىپتىلغاندە‌ك، ھۇنلار ئىلمكانقە‌دە‌ر ئىككى سە‌پتە ئۇرۇش قىلىشتىن ئۆزلىرىنى قاچۇراتتى. «مارۇ گۇس شە‌رتنامىسى »غا ئە‌گىشىپ ئۇلار ئاتتىلانىڭ باشچىلىدا قىدا ئاساسلىنىپ خىللانغان كۇچتى غە‌ربىي فرونتقا سە‌رىپ قىلدى . مىلادىيە 437 - يىلى ئادىيوسىنىڭ قۇتۇرىتىشى بىلە‌ن ھۇنلار رىيىن دە‌ريا سىنىڭ سول قىرغىقىدىكى مايىنز رايونىدىكى بۇرگوندلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان . بۇ قېتىمقى بۇزغۇنچىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمدا بۇرگوندىيانلارنىڭ پادىشاھى گۇنداخار ئۆلتۈرۈلە‌گە‌ن ، ھە‌تتا بارلىق بۇرگوندىيانلارنىڭ ھە‌ممىسى دېگۈدە‌ك يوقىتىلغان . بۇ ئىنتايىن چوڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان ۋە‌قە گېرمانىيە‌نىڭ مە‌شھۇر داستانى «نىبېلۇنگېن قوشىقى »نى ئىنتايىن مول تارىخىي پاكىتلار بىلە‌ن تە‌مىن ئە‌تكە‌ن . ئە‌مە‌لىيە‌تتە 13- ئە‌سىردىكى بىر ئە‌سە‌ر ھېسابلاندا- غان «نىبېلۇنگېن قوشىقى» خېلى بۇرۇنقى داستانلارنىڭ روھىنى قوبۇل قىلىپ ، شىمالنىڭ خېلى كۆپ داستانلىرىدا-

غا ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن . ئاتتىلادىن ئىبارەت بۇ شەخس قەدىمكى ئىسلاۋندىيەنىڭ ئەپسانە داستانى «ئىددا» دا تىلغا ئېلىنغان . يەنى ساكسىن - گراماتىكىس دەۋرىدىكى دانىيە تارىخىدا تىلغا ئېلىنغان ھۇندىن ئىبارەت .

تەخمىنەن مىلادىيە 433 - يىلىدىن باشلاپ ھۇنلار قوشۇنى گائۇل رايونىدا بىر قانچە توپەن - ئەترەتلەرگە بۆلۈنۈپ ، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيىتى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ھۆكۈمرانلىق مۇلازىمىتىدە بولدى . مىلادىيە 437 - يىلى ئۇلار باگائۇدالارنى مەغلۇپ قىلىش ۋەقەسىدە مۇھىم رول ئويناندى . بۇ تامرات ، قالاق مىللەت مىلادىيە 435 - يىلى غەربىي ريم ئىمپېرىيەسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى . مىلادىيە 439 - يىلى ھۇنلار گېنېرال ئاتتىيۇسنىڭ كانىۋىيى لېتوردۇسنىڭ قوماندانلىقىدا توئۇلۇز لۇئۇس شەھرىنى قوشۇالغاندىن كېيىن ، يەنە ۋىسگوت پادىشاھى تېئودېرىك I نىڭ مەركىزىي شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان . بۇ ئۇرۇشتا تېئودېرىكنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمى زور غەلىبىگە ئېرىشكەن ، ھۇن قوشۇنى ئېچىنىشلىق ھالدا مەغلۇپ بولغان . شۇ يىلى ۋاندالار شىمالىي ئافرىقىدىكى گاردخاك رايونىنى ئىشغال قىلغان . شەرقىي ريم ئىمپېرىيەسى ئۇلارنى دېڭىز دىن ئۆتۈپ ئىتالىيەدە قۇرۇقلۇقتا چېقىشى مۇمكىن ، دەپ ئويلاپ ، گائول رايونىدىكى گېنېرال ئايۇسنى قايتۇرۇپ كەلدى . شۇ ۋاقىتتا غەربىي ريم رايونى تەھدىتكە ئۇچرىغاندى . نېيىردىگارد II نىڭ قوشۇنىنى ئاساستىي كۈچ قىلغان پېرسىيە قوشۇنى شەرقىي ريم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەرمىنىيە ئۆلكىسىگە تۇيۇقسىز

هۇجۇم قىلدى . سادىر بولغان بۇ بىر يۇرۇش ۋەقەلەر ئاتتىلاغا ئومۇمىيۈزلۈك مەلۇم قىلىندى . ئۇ بۇ پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، مىلادىيە 441 - يىلى چەكلىك ھەربىي كۈچى بىلەن شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى . مىلادىيە 443 - يىلىدىن مىلادىيە 447 - يىلىغىچە بولغان بىر يۇرۇش ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەت نەتىجىسىدە ئاتتىلا ھۇنلار نىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەمەلىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى . ھۇنلار نىڭ بۇ بىر يۇرۇش ھەربىي ھەرىكەت پىلانى قارىماققا باشقا غەرەزدە ئەمەس ، بەلكى رىملىقلاردىن تېخىمۇ كۆپ ئالتۇن ۋە باشقا ماددىي مەنپەئەت ئۇندۇرۇۋېلىشنى كۆزلىگەندەك قىلىندۇ . ھالبۇكى كەتكەن رىم ئىمپېرىيەسى ئاخىرقى ھېسابتا مىلادىيە 443 - يىلى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق يۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ھۇنلار بىلەن تىنچلىق شەرتنامىسى تۈزگەن . بۇ شەرتنامىدە رىم ئىمپېرىيەسى ھەر يىلى ھۇنلارغا 2100 قاداق ئالتۇن ئولپان تاپشۇرىدۇ ، دەپ بەلگىلەنگەن . بۇ سان رىم ئىمپېرىيەسى «مارگۇس شەرتنامىسى» دا ھۇنلارغا تاپشۇرىدىغان ئولپانىنىڭ ئۈچ ھەسىسىگە بارابىرەر كېلىدۇ . [illegible] چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى ، رىم خانىش تىنچلىق شەرتنامىسىدىكى مادىدىلارنى ئامالسىزلىقتىن ئىنجىرا قىلغانىدى ، قاتتىق قانۇنىي بەلگىلىمىلەرگە ئاساسلانغاندا ، ھۇنلار رىم ئىمپېرىيەسىگە قوزغىغان ھۇجۇمنى ئاقلاشقا تامامەن ھەقلىق ئىندى ؛ چۈنكى رىم ئىمپېرىيەسى تىنچلىق شەرتنامىسىدە بەلگىلەنگەن مادداىلارغا

ئەمەل قىلمىغانىدى ۋەلىخانىم بىلەن . ئىككىيلەن مۇشۇ نۇقتىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇزانتىيە ئەلچىخانىسىنى يېزىلغان خاتىرىنى ئاتتىلاغا تاپشۇردى . مەزكۇر خاتىرىنىڭ ئۆزى گەرچە ئىلگىرى ۋە كېيىن سادىر بولغان ئىشلارغا نىسبەتەن ئانچە مۇھىم ئەمەستەك قىلسىمۇ ، لېكىن پرىنسىپ مەسىلىسى بۇ ئىش توغرىسىدىكى قالتىس تەسىراتلارنى ئۇنىڭ تۈپ قېلىشى ئەس . مەزكۇر ئەلچىخانا مائىمنۇس ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ رەھبەرلىكىدە ھون ئېدىكو ۋە تەرجىمان بىگىلاسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مىلادىيە 448 - يىلى 449 - يىلى قۇرۇلغان ، ئەلچىخانىدىكى بارلىق خادىملار ئىچىدە پەقەت مائىمنۇس ۋە بىگىلاسلا ئېدىكونى كونىستانتىنوپولدا قىسقا ۋاقىت تۇرغاندا نوپۇزلۇق ھەرەم ئاغىسى كىرىساپىئۇس سېپتىۋالماقچى بولغان ھەم ئۇنى ئاتىتىلانىڭ ئوردىسىغا قايتقاندىن كېيىن ئاتتىلانى قەشتىلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا كۈشكۈرتمە كچى بولغان . ئېدىكو ئۆز خوجايىنىنىڭ مۇددىئاسىغا خائىنلىق قىلمىغان ، لېكىن ئۇنىڭ خائىنلىق ئوبرازىنى ياراتمىشى كېشىلەرنى قايىل قىلغان . ئاتتىلانىڭ ھەرىمقلار ۋەدىسىگە خىلاپ ھالدا ئاتتىلانى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ ، لېكىن يېڭى بىر تېنچلىق شەرتنامىسى مىلادىيە 450 - يىلى ئەتىيازدا سېئۇدېيۇس ۋاپات بولۇشتىن سەل بۇرۇن ھونلار بىلەن ۋەزانتىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلدى . بۇ شەرتنامىنىڭ بىر قەدەر يۇمشاق شەرتلەر بويىچە تۈزۈلۈشى ئېھتىمال ، ئاتتىلانىڭ كۈچىنى توپلاپ ، ئىمپېرىيەنىڭ غەربىي قىسمىغا بىر قېتىملىق تۇ-

يۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى مەقسەت قىلغانلىقىدىن بولسا كېـ
رەك . ۋاھالەنكى ، سىئودىيۇسنىڭ ئۆلۈمى ئويلىمىغان قى
يىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى . چۈنكى ، ئىمپېرىيەنىڭ يې
كى خانى مارىكىئان ھۇنلارغا قارىتا قاتتىق قوللۇق لۇش
يەن - سىياسەت قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئادەم
ئىدى . ئۇ دەرھال ھونلارغا داۋاملىق ئولپان تاپشۇرۇشنى
توختىدىغانلىقىنى جاكارلىدى . بۇنىڭ بىلەن ئاتتىلانىڭ ۋە
زانتىيە بىلەن تىنچلىق شەرتنامىسى تۈزۈش ئارقىلىق ئۆ
زىنىڭ يان تەرىپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى مەغلۇپ بول
دى . ئۇ غەربىي رىنم ئىمپېرىيەسىگە ھۇجۇم قىلىش پىلاند
ىدىن ۋاز كېچىش كېرەكمۇ ياكى تېزدىن ئېلىپ بېرىش
كېرەكمۇ دېگەننى قارار قىلىشقا مەجبۇر بولدى . ئۇ بۇ
ئىككى خىل لايىھىنىڭ ئاخىرقى نىرە خىلىنى تاللىۋالدى
ھەم مىلادىيە 451 - يىلىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە كۆلىمى
مىسلىسىز چوڭ بولغان بىر مەيدان غەربىي قىسىم ئۇرۇ
شىنى قوزغىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ مەقسىتى تولۇس (ھازىرقى
فرانسىيەدىكى بىر جاي)نى مەركەز قىلغان شىمۇدىلىكىنىڭ
ۋىسگوت ئىمپېرىيەسىنى يوقىتىش دەپ ئاشكارا جاكارلى
دى . ئەمما ، تولۇسقا بېرىش ئۈچۈن گائۇل رايونىدىن
ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى . ئەمما ، ئاتتىلانىڭ غەربىي خارجى
ئىستراتېگىيەسى مۆجىزە يارىتىش . كۆپ يىللاردىن بۇيان
چىقىشالماي كەلگەن ۋىسگوتلار بىلەن ئاتىيۇس باشچىلىقى
دىكى رىملىقلار ئىتتىپاق تۈزدى . يا

ئاتتىلانىڭ قوشۇنى ھونلار ، گېرمانلار ۋە گائۇلدىكى
خاتىرجەمسىزلىك ئامىللىرى تۇپەيلىدىن جىددىي كۆپەيگەن

قوشۇندىن تۇزۇلگەن ئارىلاشما قوشۇن بولۇپ ، ئۇلار مىلا-
دىيە 451-يىلى ئەتىيازدا رەينىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، 7-ئايدا
ئورلىئان رايونىنىڭ ئالدىنقى سەپلىرىدە پەيدا بولغان .
ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك ، ھۇنلار نىڭ گائۇل رايونىغا
قارىتا قوزغىغان ئۇرۇشىدىن ئىبارەت بۇ ۋەقە ئۆزىگە مۇنا-
سىپ ھالدا نوپۇزلۇق تەنقىدچىلەرنى ئېرىشەلمىدى . قارىماققا ،
ھۇنلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا مۇقەررەر ھالدا زور كۆ-
لەملىك قارشىلىق كۆرسىتىلمىگەندەك قىلىندۇ . مۇشۇنىڭ-
دىن قارىغاندا ، ھۇنلار پارىژ شەھىرىنى ئۆز ئىچىگە ئال-
غان ، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغان نۇرغۇن شەھەرلەر-
دىن چەتنەپ ئۆتكەن ، ئۇلارنىڭ سەپىرى ئىنتايىن ئاستا
بولغان ، ئاتتىلانىڭ گائۇل رايونىغا قوزغىغان ئۇرۇشى كې-
يىنچە مۇڭغۇللار قوزغىغان ئۇرۇش ۋە ۋېنگرىيەلىكلەر
فرانسىيەگە قارىتا ئېلىپ بارغان تاجاۋۇزدىن ئىبارەت چاق-
ماق تېزلىكتىكى ئۇرۇشلارغا ئوخشاش چاقماق تېزلىكىدە
زەربە بېرىشنىڭ تىپىنىڭ ئۇلگىسى بولالمىغان . شەك - شۈبە-
ھىسىزكى ، ئاتتىلانىڭ ئورلېئان رايونىنى ئىشغال قىلال-
ماسلىقىدىكى سەۋەب ، كۆچىيەتمىگەنلىكى ياكى باشقا سە-
ۋەبلەردىن بولسا كېرەك . ئەمما ، ئۇنىڭ مۇداپىئەلەنگەن
شەھەرلەردىن ئەگىپ ئۆتمەيلا تولۇس شەھىرىگە قارىتىلغان
تۇيۇقسىز ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرغانلىقى تېخىچە چۈشەندۈ-
رۈلمىدى . ئەمەلىيەتتە ئاتتىلا ئەسلىدىكى يولى بىلەن تە-
رەپس يېنىدىكى رايونلارغا قايتىپ بېرىپ ، ريملىقلار
بىلەن ۋېسگوتلار دىن تەشكىل قىلىنغان بىرلەشمە قوشۇنغا
تاقابىل تۇرغان . شۇنىڭ ئارقىسىدىن پەيدا بولغان ئۇرۇش

تارىختا «كاتالونىيان ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئۇرۇشنى چوردانىس مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «بۇنداق ئۇرۇش قەدىمدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان. بىر باتۇر ئەگەر بۇنداق ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بولسا، ئۇ ئۆمۈر بويى بۇنداق ھەيۋەتلىك جەڭنى يەنە كۆرەلمەسلىكى مۇمكىن، شۇڭا ئەگەر بىز ئەجداد-لارنىڭ بۇ ئۇرۇش توغرىسىدىكى تەسۋىرلىرىگە ئىشەنسەك، ئۇ چاغدا بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ باغرىدا ئاققان دەريا قۇربان بولغان قوماندان - جەڭچىلەرنىڭ قانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ دەريا ئېقىنىنى ئۇلغايتقان بولۇشى تەبىئىي». سىۋىدرىك مۇشۇ جەڭدە بەختكە قارشى قۇربان بولغان. ئاتتىلامۇ مۇشۇ جەڭدە ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىمالىنى ئالدىن مۆلچەر-لەپ تەييارلىنىپ قويغانىدى. نوقۇل ھەربىي ئىشلار نۇقتى-سىدىن قارىغاندا، غەلىبە رىملىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاق-داش قوشۇنى تەرەپتە ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئەمما، ئاتتىيۇس بۇ ياۋايى مىللەت بىلەن تەڭپۇڭ-لۇقنى ساقلاپ قېلىشنى ئۇمىد قىلاتتى. شۇڭا ئۇ، غەلىبە-نىي قولغا كەلتۈرۈشكە بىرلىپ كەتمىدى. ھەم ئاتتىلانىڭ چېكىنىشىگە يول قويدى. [illegible] بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئاتتىلا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۈچى تېخى ئۈزۈل-كېسىل گۇمران بولمىغانىدى. مىلادىيە 452 - يىلىدىن باشلاپ ئۇ باشقا بىر قېتىملىق زور ئۇرۇشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقانىدى. بۇ نۆۋەت ئۇ باشلىغان قوشۇن ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۇدۇل مىلانو (ھازىرقى ئىتالىيەنىڭ مىلان شەھىرى) رايونىغا يېتىپ باردى. ھازىرقى زامان ئاتالغۇسى بويىچە ئېيتقاندا،

ئاتتىلانىڭ ئۆزىگە خاس كېچىمىچىلىكى ھەدىدىن زىيادە بولۇپ كەتكەنىدى. ئاتتىلا ئىتالىيەدە تۇرۇۋاتقان چاغدىلا ئۇنىڭ ئائىلىسى مارسىلىغا قوشۇنىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇ ئىتالىيەدىن قوشۇن چېكىنىدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى. ئاتتىلا مىلادىيە 453-يىلى ئىتالىيەدىن قايتىش سەپىرىدە مېڭىستىگە قان چۈشۈپ ۋاپات بولغان. ئاتتىلا ئۆلگەندىن كېيىن ئاتتىلانىڭ دەپنە مۇراسىمىغا ئائىت تەپسىلاتلار تەسۋىرلەشتىن ئاتىقۇرا ياۋروپا ئاسىيالىقلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنىڭ بارلىقىنى بىلىمىز. قارىماققا شۇنىسى شەكسىزكى، ھۇنلارغا مەنسۇپ ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلار بۇ تەسەۋۋۇرنى ئىسپاتلايدۇ، يەنى ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن ئوتتۇرا ياۋروپا ئاسىيا مىللەتلىرىدىن ئىبارەت. يەنە شۇنىمۇ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ياۋروپا ئاسىيالىقلارنىڭ تەركىبى ھۇن ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدە ئۇزاق ئۆتمەيلا ستېپشىپ كەتتى. ۋاھالەنكى، ئاتتىلانىڭ سىياسىي مەقسىتى كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك مەدھىيىلەپ كېلىۋاتقان چىڭگىزخاننىڭ زىممىسىگە ئالغان يۈكى ۋە قارا نىيىتىگە قارىغاندا كۆپ ئاز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاتتىلانىڭ ھەربىي ئىشلار بويىچە تالانت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىللەر ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرغۇنلىغان ئۇرۇش ئىستراتېگىيەسى ۋە تاكتىكىلىرى تۈرك-موڭغۇل شەكلىدە بولماستىن، بەلكى گېرمانچە (شەكىللەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئاتتىلا ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى قىسقا ۋاقىتلىق

جو لوئے ، مُڑ نہ لاگے کہاں جولئی ، گاتیاں مُڑ لگدیاں کہیں
ساقیا ، خمار مُتاسیئہ تلاگے ، مُو قُوتشا گھریز بلدیکھاں ساتیں
ملاکر ، خیلی بکوٹیا ، جوردا نسلاگے یار لئی تہ قلاللیکی چاکر
لیکھا کر سنجوفیلاگے ، جوردا نسی ، قدلیئی گاہیتیدکی ، کوٹ
گھیبر نیمگی » ناملوی کیتابیدئی گیلدیکھاں ہے پر سیلفوں

ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1915 - يىلى 1 - نەشرى.
بارنىس ۋە نوپلى 1960 - يىلى 2 - نەشرى. غەربنىڭ ھۇنلار ھەققىدە يېزىلغان ھازىرقى ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەسەر A.E تومپسۇن يازغان «ئاتتىلا ۋە ھۇنلار تارىخى» دېگەن ئىبارەت، ئوكسفورت ئۇنىۋېرسىتېتى 1948 - يىلى نەشرى. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللار دېگەن كۆپ سانلىق بىۋاستە ئېلىنغان نەقىللەرنى D.C گوردون يازغان؛ «ئاتتىلا دەۋرى»، «مىلادىيە 5- ئەسىردىكى ۋەزىنتىيە ئىمپېرىيەسى ۋە كۆچمەن مىللەت» (ئان. گاربور 1966 - يىلى ئاددىي مۇقاۋىلىق نەشرى) دېگەن تېپىشقا بولىدۇ.

مۇبادا ھۇنلارنىڭ تارىخى بىر قانچە پارچە ماقالە بىلەنلا بايان قىلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا كېيىنكى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ تارىخى مۇكەممەل تارىخ بولماي قالاتتى. B.J بۇرى يازغان «سىيۇدۇس I دىن جۇستىنئان ئۆلگەندىن كېيىنكى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تارىخى» كىتابىنى تەرجىمە قىلىپ مۇشۇ جەھەتتىكى ئەڭ ياخشى كىتاب دەپ ئېتىراپ قىلىندى. (نيۇ - يورك، دوۋېر نەشرىياتى، 1958- يىلى).

سىنورنىڭ «باشلانغۇچ ساۋات» ناملىق كىتابىنىڭ 261 - بېتىدىن 265 - بېتىگىچە چوڭقۇرلاپ ئوقۇسا، بەزى خەتلىرىدىن ئېلىنغان نەقىل مۇشۇ تېزىستىن پايدىلانغۇچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئالاھىدە قىزىقارلىق بولاتتى. مەسىلەن، ئوتتۇ مائېنىستېن — خېلىبفېن يازغان «يالغان ھۇنلار»، ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى 1- سان، 1955 - يىلى

ISBN 978-1-2313-1520-5

قيمة 0.00 : جنيه

مطبعة جامعة الملك سعود بالرياض

ص.ب 2454 الرياض 11451 هاتف 4678154 فاكس 4789155

المملكة العربية السعودية

2000 — 3001

الحجم - 3 كغ - 5 كتب - 300+ صفحة

الطبعة : الأولى 1418هـ (1997م)

شيخاني محمد بن عبد الكريم. «تاريخ الشعر العربي في المملكة العربية السعودية». ط 1. الرياض: مطابع جامعة الملك سعود، 1997.

فيكرت فيلمر. فاكاديميتسي غار خيموكوليكيه تةكنيكات لةشي «. 1 ـ سان ، «غاتسلا دوثرندةكي هوش خةمؤسيتي» ، ثيبكرت فيلمر

本书根据中国社会出版社2000年1月第一版，2000年1月第一次印刷版本选译而出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى : پازىلجان مۇسا
مەسئۇل كوررېكتورى : بەختىيار ئابلىمىت

ئاتىتىلا ھەققىدە رىۋايەت
(ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى)

تەرجىمە قىلغۇچى : ئۆمەرجان نۇرى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 ـ قورۇ ، پوچتا نومۇرى : 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 1092×787مم 1/32
باسما تاۋىقى : 3.625 قىستۇرما ۋارىقى : 4
2004 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2011 ـ يىل 2 ـ ئاي 3 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 5000 —— 3001

ISBN 978-7-5373-1259-2
باھاسى : 9.00 يۈەن
سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون : 2653927 — 0998